

Ιωάννης ΧΑΤΖΑΚΗΣ

Έννομες σχέσεις μεταξύ αδελφών στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*

Κατά τα τετρακόσια και πλέον χρόνια της βενετικής κυριαρχίας στο νομικό περιβάλλον της Κρήτης συναντήθηκαν η βυζαντινή παράδοση του ντόπιου πληθυσμού και η νομική πραγματικότητα των κατακτητών. Η συνύπαρξη αυτή, οδήγησε στη δημιουργία ενός κοινού οικογενειακού προτύπου, όπου φυσικά η συμμετοχή της κάθε πλευράς είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Οι πηγές δίνουν πληροφορίες ύπαρξης όχι μόνο πυρηνικών οικογενει-

* Η μελέτη αυτή εντάσσεται στα πλαίσια μίας ευρύτερης θεματικής σχετικά με τη δομή και την οργάνωση της οικογένειας στη βενετική Κρήτη: Πρβλ. σχετ. Ι. Χατζάκης, «“Φυσικά τέχνα” στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Αρχαιακές μαρτυρίες και νομικές προεκτάσεις ενός κοινωνικού φαινομένου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 38 (2004), 181-219· του ίδιου, «Η πατρική εξουσία στο δικαιοτικό περιβάλλον της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Νομική διάσταση και εξελικτική πορεία ενός θεσμού», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 39 (2005), 143-209· του ίδιου, «Υιοθετημένα και “αναθρεπτά” παιδιά. Ο νομικός θεσμός και η πρακτική του εφαρμογή στην κοινωνία της βενετικής Κρήτης», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 42 (2010), 147-180.

ών αλλά και πολυπυρηνικών σχηματισμών, που ανάλογα με το κοινωνικό και οικονομικό τους επίπεδο πλαισιωνόταν από δούλους, υπηρέτες και βιλλάνους¹. Τα πρότυπα αυτά, ανταποκρινόμενα και προσαρμοζόμενα στις ιστορικές συνθήκες και στα νομικά δεδομένα της κάθε εποχής, δεν εξαντλούν σε καμία περίπτωση όλες τις πιθανές εκδοχές του οικογενειακού βίου. Ο γάμος των παιδιών μπορεί πολλές φορές να σήμαινε την αποχώρηση από την πατρική εστία και την οικονομική τους αυτοτέλεια, δεν σηματοδοτούσε όμως αναγκαστικά και τη διακοπή των σχέσεων με την οικογένεια αναφοράς, σε επίπεδο όχι μόνο συναισθηματικό αλλά και οικονομικό, αφού οι σχέσεις περιουσιακής εξάρτησης εξακολουθούσαν να υπάρχουν. Περιπτώσεις συνεργασίας του πατέρα με τους κατιόντες του είναι κάτι παραπάνω από συνηθισμένες σε όλο το φάσμα της κοινωνικής κλίμακας. Το γεγονός αυτό συνιστά ως ένα βαθμό και την αιτία για τις στενότερες έννομες σχέσεις μεταξύ των αδελφών και μετά το θάνατο του πατέρα, σχέσεις οι οποίες θα γίνει προσπάθεια στη συνέχεια να περιγραφούν και να αναλυθούν. Βέβαια η έρευνα ενός τέτοιου ευρύτατου και ασαφούς θέματος παρουσιάζει δυσκολίες στην οργάνωσή του. Μόνο η συστηματική μελέτη των παρεχόμενων από τις νομικές πηγές πληροφοριών είναι δυνατόν να διαφωτίσει σχετικά, καθιστώντας δυνατή την περιγραφή της ιδιαίτερα σύνθετης κοινωνικής και δικαιοϋκτικής πραγματικότητας της εποχής.

1. Με αφετηρία το θάνατο του πατέρα

Ο θάνατος του αρχηγού μίας οικογένειας έχει αναμφισβήτητα αποφασιστική σημασία για την εξέλιξη των σχέσεων μεταξύ των κατιόντων του. Σημείο-αφετηρία εν προκειμένω συνιστά η υπεισέλευση στην κληρονομική διαδοχή. Η διανομή της οικογενειακής περιουσίας αποτελεί την καλύτερη αφορμή εκδήλωσης των εσωτερικών διαφωνιών, που υποβόσκουν σε αυτές τις καταστάσεις. Η χρητική οικογένεια της βενετοκρατίας δεν θα μπορούσε να αποτελέσει την εξαίρεση στον παραπάνω κανόνα. Οι υπάρχουσες πηγές παρουσιάζουν με αρκετή ακρίβεια παρόμοιες έριδες, χωρίς όμως να λείπουν και οι περιπτώσεις συνέχισης του κλίματος συνεργασίας στο

1. Για τη συγκρότηση της οικογένειας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. ενδεικτ. Χρύσα Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της Βενετοκρατίας», *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), 62-79· της ίδιας, «Το παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 214-227· Sally McKee, «Households in Fourteenth Century Venetian Crete», *Speculum* 70 (1995), 53-65· Β. Σιαχωτός, «Οι οικογενειακές σχέσεις στην Ιεράπετρα μέσα από τα συμβολαιογραφικά κατάστιχα του 16^{ου} αιώνα», *Αμάλθεια* 35 (2004), 49-72· Κ. Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές (16^{ος}-17^{ος} αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), 83-142.

εσωτερικό του διευρυμένου πλέον οικογενειακού ιστού. Εξάλλου οι εξ ορισμού εύθραυστες αυτές σχέσεις συνιστούν ένα τομέα, στον οποίο οι συναισθηματικοί δεσμοί συναγωνίζονται πολλές φορές τους κανόνες δικαίου με τον υποκειμενικό παράγοντα να επιβάλλει περισσότερο από οπουδήποτε αλλού τους δικούς του όρους. Με αυτά τα δεδομένα πρέπει πρώτα απ' όλα να διευκρινιστεί ότι κατά τη διάρκεια της αποδελτίωσης του πηγαίου υλικού, εντοπίστηκε ένας πραγματικά μεγάλος αριθμός νοταριακών πράξεων με πρωταγωνιστές αδέρφια, κρίθηκε όμως σκόπιμο να μην αξιολογηθούν όλες, αφού αρκετές από αυτές εμπίπτουν περισσότερο στη δικαιοπρακτική ελευθερία των συμβαλλομένων και συνιστούν εκφάνσεις της καθημερινότητάς τους. Σε αυτήν την επισήμανση θα πρέπει επίσης να προστεθεί και μία άλλη παράμετρος. Η κληρονομική διαδοχή, η οποία κατά κανόνα, σε όλους τους εξεταζόμενους αιώνες, γινόταν με διαθήκη, επέβαλλε τη διανομή της πατρικής περιουσίας μεταξύ των αρρένων απογόνων του διαθέτη, η μερίδα των οποίων καθοριζόταν τις περισσότερες φορές ως ένα ιδανικό μερίδιο της οικογενειακής περιουσίας. Η εικόνα αυτή της εξ αδιαιρέτου κυριότητας επιβεβαιώνεται εξάλλου τόσο από τα δημοσιευμένα φεουδαρχικά κατάστιχα των Χανίων² και του σεξτερίου του Dorsoduri³, με τις ευάριθμες διοικητικές πράξεις παραχώρησης της κυριότητας των κληρονομούμενων φέουδων⁴, όσο και φυσικά από τις νοταριακές πράξεις διανομής των επί-κοινων ακινήτων.

Εξατομίκευση της κληρονομιαιάς μερίδας και σύνδεσή της με συγκεκριμένο ακίνητο ή καθορισμένο χρηματικό ποσό γίνεται μόνο κατ'εξαίρεση, συνιστώντας ανάλογα με τις περιστάσεις είτε δείγμα ιδιαίτερης εύνοιας, είτε σημείο απαξίωσης και εξοστρακισμού από την οικογενειακή ομάδα.

Στο κληρονομικό αυτό σύστημα οι κόρες περιορίζονται τις περισσότερες φορές στις προικώες παροχές, συγκροτούμενες κατά κανόνα από κινητά και μετρητά ή έστω από ακίνητα, τα οποία όμως δεν προέρχονται από το "σκληρό πυρήνα" της οικογενειακής περιουσίας, αλλά είτε από τα μητρικά αγαθά, είτε από αγορά. Μόνο κατ'εξαίρεση είναι δυνατή η συμμετοχή τους στην τελική διανομή, εφόσον κάτι παρόμοιο προβλεπόταν στην πατρική διαθήκη ή στη γαμήλια συμφωνία.

Μία κοινή λοιπόν ομάδα αγαθών, μία εξ αδιαιρέτου κυριότητα περιουσιακών στοιχείων και φυσικά η συνεπαγόμενη κοινότητα συμφερόντων,

2. Χ. Γάσπαρης (εκδ.), *Catastici Feudorum Crete. Catasticum Chanee, 1314-1396*, Αθήνα 2008 (στο εξής *Catasticum Chanee*).

3. Χ. Γάσπαρης (εκδ.), *Catastici Feudorum Crete. Catasticum sexterii Dorsoduri, 1227-1418*, τ. 1, 2, Αθήνα 2004 (στο εξής *Catasticum Dorsoduri*).

4. Ενδεικτικά ερρανίζονται εδώ: 15/6/1314, *Catasticum Chanee*, αρ. 5· 18/12/1349, *Catasticum Chanee*, αρ. 216.

είναι μερικές από τις βασικές συνισταμένες που συγκροτούν το υπόβαθρο για τις εξεταζόμενες σχέσεις.

2. Η φροντίδα των αδελφών μεταξύ τους

Αρκετοί από τους αναπτυσσόμενους στο εσωτερικό μίας οικογένειας δεσμούς, κινούνται αυστηρά και μόνο στο επίπεδο του συναισθήματος και είναι κατά βάση αδιάφοροι για το δίκαιο. Μόνο ένα μικρό ποσοστό αυτών των σχέσεων μπορεί να αποκτήσει νομική έκφραση και ως εκ τούτου ουσιαστικό ενδιαφέρον για τους ιστορικούς του δικαίου. Ο κανόνας για παράδειγμα της φροντίδας των μικρότερων παιδιών από τα μεγαλύτερα αδέρφια τους, των ασθενέστερων από τα ισχυρότερα, ξεπερνά κάποιες φορές τα όρια της απλής ηθικής υποχρέωσης αποκτώντας νομικές προεκτάσεις. Χαρακτηριστική εν προκειμένω είναι μία ιδιόρρυθμη «χειραφεσία», που τον Ιούλιο του 1596 κάνει ο ρεθύμνιος νοτάριος Τζώρτζης Πατελάρος στον αδελφό του Τζουάνε, δωρίζοντάς του παράλληλα και κάποια περιουσιακά στοιχεία. Η εσφαλμένη νομική έκφραση των προθέσεων του νοταρίου, δικαιολογείται στο ίδιο το έγγραφο, αφού όπως τονίζεται ο Τζώρτζης είχε αναθρέψει τον κατά πολύ μικρότερο αδελφό του, από τεσσάρων ετών και τον θεωρούσε περίπου ως γιο του⁵. Παρόμοιες περιπτώσεις, ίσως όχι με την ίδια ευκρίνεια, απαντά κανείς συχνά στο νοταριακό υλικό. Δεν είναι λίγες οι φορές, που οι γονείς, με όρους στις διαθήκες τους, αναθέτουν τη φροντίδα των ανήλικων παιδιών στα ενήλικα, παραχωρώντας τους την κηδεμονία και τη διαχείριση της περιουσίας των αδελφών τους⁶. Εξάλλου

5. 30/6/1596, Γ. Γροντάκης (εκδ.), *Archivio di Stato di Venezia, Notai di Candia (b. 276), Zorzi Troilo, Rettimo, 1585, 21 Novembre–1600, 30 Dicembre*, Χανιά 2006 (= Τάλως 14 (2006)), (στο εξής Zorzi Troilo), αρ. 71.

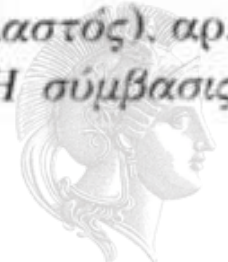
6. «... Id circo ego Helena, relicta Mathei Aliurando ... Preterea volo et ordino quod dicte Alba et Agnes stent et habitent cum predictis filiis meis masculis et habeant victum et vestitum convenienter iuxta possibilitatem eorumdem filiorum meorum. Et si forte non possent bene conversare cum eisdem masculis, possint stare et habitare per se et ipsi filii mei teneantur eis facere omnes expensas competentes eis convenienter secundum possibilitatem suam ...», 29/2/1341 (m.v. 1340), not. Giovanni Gerardo, Sally McKee (ed.), *Wills from Late Medieval Venetian Crete (1312-1420)*, Washington D.C. 1998, αρ. 139· «... Idcirco ego papas Georgius Coroni ... In quo esse constituo meos fidei commissarios Michaellem et Bartholomeum Coroni, filios meos dilectos ... Tamen volo et ordino quod dictus Bartholomeus qui est iuvenis non possit nec debeat facere aliquid in bonis meis et factis mee commissarie sine consensu suprascripti Michaelis, fratris sui, nec possit separari ab ipso Michaelle nec pettere partem se tangentem de meis bonis donec fuerit in etate annorum vigintiquatuor. Sciendum est autem quod si dictus Bartholomeus fecerit bene facta sua et uxorabitur cum voluntate et consensu predicti Michaelis, fratris sui, possit separari ab ipso Michaelle et pettere partem se tangentem de meis bonis antequam veniat in dicta etate...»,

στα οικογενειακά σχήματα της εποχής τα μεγάλα ηλικιακά χάσματα μεταξύ των αδελφών δεν αποκλείονται, με αποτέλεσμα η συμπεριφορά των μεγαλύτερων προς τους μικρότερους να προσλαμβάνει όντως «πατρική» χροιά. Τα περιστατικά αυτά⁷ επιβεβαιώνουν με τον καλύτερο τρόπο την τυπική ή άτυπη υποκατάσταση της πατρικής μορφής από το μεγαλύτερο αδελφό, ο οποίος και εμφανίζεται αρκετές φορές να ασκεί «πατρικής» υφής εξουσίες πάνω στους μικρότερους αδελφούς του, βάζοντας τους για παράδειγμα μαθητευόμενους⁸, συνάπτοντας τις μισθώσεις εργασίας τους ή

7/1/1348 (m.v. 1347), not. Giovanni Gerardo, McKee, Wills κτλ., αρ. 157· «... ἐγὼ, ὁ Ἰωάννης Σπαθῆς του ποτὲ Δημήτρι ... Ἀκόμη θέλω καὶ ὁ εἰρημένος Γεώργ(ης), νὰ στέκη εἰς το περιβολόσπιτο με ὅλους τοὺς ἀνωεἰρημένους ἕως νὰ ἀνὰθραφοῦν καὶ νὰ γνωρήσι καὶ νὰ παραλάβῃ πάσα εἰς το δικὸν του ...», 5/8/1548, Κ. Ηλιάκης, Δάφνη Χρονάκη (εκδ.), Πέτρος Πατσιδιώτης, *Νοτάριος Καινούργιου χωριού των Καρών. Κατάστιχο (1546-1554)*, Νεάπολη 2002 (στο ἐξῆς Πέτρος Πατσιδιώτης), αρ. 47· «... Ἐστοντας καὶ ἐγὼ Ζαμπιά, θυγατέρα τοῦ ἐκλαμπροτάτου ἀφέντη Ντζουὰν Φραντζέσκο Κορνάρου του καβαλιέρο καὶ ἀρχόντισα τοῦ ἀφέντη Μαθιο Ντζέν ... Καὶ πρότον θελο ὁ ἰὸς μου ὁ Νικολάκις ... νὰ παρῇ καὶ το ἀδέλφην του νὰ το γουβερνάρῃ νὰ νιέ καὶ τὰ δύο ομάδη καὶ ὁ, τὴ πράμα τος ἤθελαὶ λαχῇ καὶ περβενήρι ἀπὸ λογαριασμὸν ἐδικὸν μου νὰ τηχένη νὰ το μιράζουσιν ...», 7/1/1622 (m.v. 1621), Γ. Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα για τους Κορνάρους της Σητείας και του Χάνδακα (Διαθήκες των μελών του Ιακώβου Κορνάρου)*, Αθήνα 1986, σσ. 43-44, αρ. 2.

7. «... ἐγὼ Κωνσταντῆς Μαζοκόπος τοῦ ποτὲ Μιχάλη, περιβολάρης ... Ἐτι ἀφίημι τοῦ Γεωργίου Καμησα, τοῦ γυναικαδέλφου μου, τῆς ψυχῆς μου τοῦ παιδίου, τὰ ῥοῦχα μου, εἴ τι ἔχω, ἤγουν ἀποῦ βάνω σχολινά, νὰ τὰ πάρῃ αὐτὰ εἰς τὴν ὥραν ἡλικίας αὐτοῦ νομίμου, ἤγουν ἐὰν εἶναι εἰς τὴν ὑποταγὴν τῆς ἀδελφῆς του, τῆς γυναίκας μου τῆς λεγομένης Πόθας ...», 4/7/1525, Σ. Κακλαμάνης, Σ. Λαμπάκης (εκδ.), Μανουήλ Γρηγορόπουλος, *Νοτάριος Χάνδακα (1506-1532)*, Ηράκλειο 2003 (στο ἐξῆς Μανουήλ Γρηγορόπουλος), αρ. 102· «... ἐγὼ Σοφία Λάργενα, χήρα τοῦ ποτὲ Μανόλη λεγομένου Ζερβοῦ ... Καὶ θέλω εἶναι κουμεσάρειός μου καὶ ἐπιμελητῆς τῆς ψυχῆς μου ὁ ἀδελφός μου ὁ Ἰωάννης Βασμοῦλος, ὃν ἀνέθρεψα καὶ ἐγὼ καὶ ὁ ἀνδρας μου ...», 25/7/1525, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 192-194, αρ. 103· 24/4/1538, Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Ιωάννης Ολόκαλος, νοτάριος Ιεραπέτρας. Κατάστιχο 1496-1543*, Βενετία 1994 (στο ἐξῆς *Ιωάννης Ολόκαλος*), αρ. 177· «... Ἐγὼ, ἡ Σοφία Τζιμνιακοπούλα, γυνὴ ποτὲ Μάρκ(ο) Κλότζα ... Καὶ τοῦ καλοῦ μου ἀδελφοῦ, τοῦ Κωνσταντῆ Τζιμνιακοῦ, ἀπὸ διὸ μανάδες, ἀψέντοι, τὸν οποιόν ἐγὼ ἡ ρηθείσα ἐνέθρευσα καὶ ἀλλον καλόν δέν του ἤκαμα ...», 5/12/1552, Πέτρος Πατσιδιώτης, αρ. 169· 23/7/1595, Κ. Λαμπρινός (εκδ.), Michiel Gredenigo, *νοτάριος στη δουκική καγκελλαρία του Χάνδακα. Libro 1593-1617*, Αθήνα 2010 (στο ἐξῆς Michiel Gradenigo), αρ. 112.

8. «Manifestum facio ego Georgius tu Maistro de Constantinopoli ... tibi Hemmanueli Uranò pictori, habitatori dicti Burgi, ad hec presenti et contento, et tuis heredibus, quia affirmo tecum Johannem tu Maistro fratrem meum ...», 21/3/1402, M. Cattapan, «Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300-1500», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 219-220, αρ. 14· 20/6/1600, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Ιωάννη Βλαστοῦ, Ρούστικα 1599 – 1614*, Αθήνα 1990 (στο ἐξῆς *Ιωάννης Βλαστός*), αρ. 35 (σε περίληψη). Για τις συμβάσεις μαθητείας βλ. ενδεικτ. Δ. Κισκήρας, *Η σύμβασις*

συνομολογώντας τις γαμήλιες συμφωνίες τους⁹. Χαρακτηριστική αυτής της νοοτροπίας -αν και κάπως εξεζητημένη- είναι μία νοταριακή πράξη του 1535, σύμφωνα με την οποία ο Νικολός Τζαμάκης προσφέρει στη μητέρα του νόθου παιδιού του αποζημίωση 25 υπερπύρων. Στη σχετική εξοφλητική απόδειξη της άγαμης μητέρας, ανάμεσα στους μάρτυρες υπογράφει και ο αδελφός της, δηλώνοντας προφανώς με αυτόν τον τρόπο την ικανοποίηση του από την όλη συμφωνία και την εν γένει συμπαράστασή του¹⁰.

Οι σχέσεις περιπλέκονται περισσότερο όταν πρόκειται για τις άγαμες κόρες της οικογενείας, οι οποίες και επιβάλλεται να αποκατασταθούν και να προικιστούν με πρωτοβουλία των αδελφών τους. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι παρόμοια υποχρέωση δεν προβλέπεται ούτε από το ρωμαϊκό ούτε από το βυζαντινό δίκαιο. Τα λίγα σχετικά παραδείγματα αποδίδονται κατά κανόνα στις εσωτερικές ισορροπίες και στους ιδιαίτερους δεσμούς των μελών μίας οικογένειας και όχι στη συμμόρφωση σε συγκεκριμένο κανόνα δικαίου. Στα μεταβυζαντινά αντίθετα χρόνια το ηθικό αυτό χρέος μεταβάλλεται σταδιακά σε νομική υποχρέωση¹¹, γεγονός που καθίσταται

μαθητείας εν τη βενετοκρατούμενη Κρήτη, Αθήνα 1968· Elizabeth Santschi, «Contrats de travail et d'apprentissage en Crète vénitienne au XIVe siècle d'après quelques notaires», *Revue Suisse d'Histoire* 19 (1969), 34-74.

9. 26/5/1600, Ιωάννης Βλαστός, αρ. 27 (σε περίληψη)· «... Έδεκί ό άνοθεν κυρ-Γεωργιλάς δια όνομα τζι κερ'-Ανέζας, τζι θυγατέρας του, ύπο το ένα μέρος, και ό κυρ Νικολός Λίμας ποταί κυρ-Γεωργιλά δια όνομαν του κυρ-Μαρκ(ο), του άδελφού του, ύπο το έτερον μέρος, ήρθαν εις τιν παρούσαν όμιλίαν και σίβασιν ύπανδρίας ...», 30/4/1602, W.F. Bakker, A. van Gemert (εκδ.), *Μανόλης Βαρούχας. Νοταριακές πράξεις. Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)*, Ρέθυμνο 1987 (στο εξής *Μανόλης Βαρούχας*), αρ. 142· «... Έδεκί ό άνοθεν κυρ-Νικόλας όσάν κομεσαριος όπου λέγι και ήναι του ποταί κυρ-Πόλλι, του κυρού του, και ό δασκαλος ό μισερ Γεώργις Βαρουχας όσάν κομεσάριος και αύτός του αύτου ποταί κυρ-Πόλλι, του κουινιάδο του, και ή κερ'- Αντριάνα, ή άδελφί του, δια όνομαν τζι κερα-Λένας, τζι θυγατέρα τζι, ύπό το εν μέρος κάμνοντας, και ό κυρ Μιχελίς Καβαδάτος δια όνομαν του κυρ-Νικολ(ό), του άδελφού του, ύπο το ετερον μέρος, ήρθαν εις τιν παρούσαν όμιλίαν και σίβασιν ύπανδρίας ...», 7/10/1612, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 812.

10. «... Φανερόν έστο ότι ο κυρ Νυκολός Τζαμάκης εσίνυβάστηκεν με την Φραντζέσκα την Ταντολοπούλα οτη δηα τεφερέντζυαν όπου εσιγήρησαν ανάμεσα τος και ήκαμεν πεδην ο αυτός Νυκολός με την άνοθεν Φραντζέσκα και οδηατή την σήμεραν εθέλυσε να του εγηρέψη να πληροθή τα βυζαστηκά τζη και τ' αναθροφύμα τζη με στραταν της δηκαιοσήνης ήλθασην ης τον αυτόν σασμόν να της δόσι υπερπυρα κδ ...», 19/11/1540, Σιακωτός, ό.π., 68-69, αρ. 2· «... Μάρτυρες ο Μάρκος ο Μηλονόπουλος, Μιχάλης ο Νταντόλος ο αδελφός της ...» 25/6/1541, Σιακωτός, ό.π., 69-70, αρ. 3. Ανάλογη περίπτωση εντοπίστηκε και σε μία πράξη μεταβίβασης περιουσίας από τον πατέρα στο εξώγαμο τέκνο του και τη μητέρα του, όπου και πάλι ως μάρτυρας υπογράφει κάποιος με το ίδιο επίθετο με τη μητέρα, πιθανότατα αδελφός της: 15/7/1535, Ιωάννης Ολόκαλος, αρ. 151.

11. Βλ. σχετ. Ελευθερία Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου*, τ. II. *Οικογενειακό δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1997, σσ. 48-50.

ιδιαίτερα εμφανές μέσα από τις κρητικές νοταριακές πηγές. Ενώ δηλαδή τα παραδείγματα από τις πράξεις των πρώιμων νοταρίων του 13^{ου} και του 14^{ου} αιώνα είναι περιορισμένα, στα μεταγενέστερα πρωτόκολλα η πρακτική της προικοδότησης από τους αδελφούς παρουσιάζεται πλέον γενικευμένη. Τους αιώνες αυτούς παρόμοια υποχρέωση πηγάζει ως επί το πλείστον από τις διαθήκες των πατέρων, οι οποίοι προσπαθούν να εξασφαλίσουν με τον καλύτερο τρόπο το μέλλον των ασθενέστερων, για τα κοινωνικά πρότυπα της εποχής, κορών τους. Παρόμοιος όρος άλλοτε μεν επιβάλλει στους άρρενες κατιόντες μία αόριστη υποχρέωση αποκατάστασης¹², άλλοτε δε καθορίζει με ακρίβεια το ύψος της οφειλόμενης προίκας¹³. Ως αντάλλαγμα μίας τέτοιας παροχής η κληρονομική μερίδα των αδελφών επαυξάνεται

12. «... είς τιν κατικίαν τοῦ κατῶγεγραμένου κυρ Νικολ(ό) Λιτίνου ποταὶ κυρ-Τζανὶ ... Ἐπιτα θέλι καὶ ἀφίνι τὴν κερα-Ζαμπέτα, τὴν γυναῖκαν του, Βερσανοπούλα, καίραν καὶ κωμεσαρεαν καὶ νικοκερὰν στο πράμαν του, νὰ μὴ μπορὶ τινὰς νὰ σίσι, νὰ τινε διασίσι, ἄμε νὰ κάθεται στὴν τιμὴν τζι, νὰ γοβερνάρι τὰ παιδιὰ του, νὰ τ'αναθρέψι καὶ νά'νε στο θέλημάν τζι καὶ, σαν αναθραφού τὰ τρία παιδιὰ τὰ ρσενικά ὅπου ἔχει, νὰ ἦναι ὀμπλεγάδα νὰ κάθονται εἰς τὸ σπίτιν τονε ὀμάδι, νὰ δουλεύου, νὰ παντρεύου τὴν Καλί, τὴν ἀδελφί τονε, καὶ ὅπιον ἰθέλεν ευγὶ ἀπου τὸ θέλιμά τζι, νὰ μὴν ἔχει νὰ κάμι στο πράμαν του ...», 18/2/1600, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 66· «... Ἐδεκί ὁ ἄνοθεν κυρ-Νικολός [Βαρούχας Σταθόπουλος] ... Ἐπιτα θέλι καὶ ἀφίνι τὸν τριόν του παιδιὼν τον ἀρσενικὸν τὸ πράμαν του, ἦτζι στάμπιλε, ὅσάν καὶ μόμπιλε, μετα τοῦτι τι κοντιτζιὸν ... νὰ ἦναι κρατιμένι καὶ ἡ τρις νὰ παντρεύου τὰ δύο τονε ἀδέλφια τὰ θιλικὰ κατὰ τι κοντιτζιὸν τοῦ πραμάτου τονε, καὶ ὄντα δέν ἰθέλασιν αἰδάρι νὰ τὰ παντρεύου, νὰ ἔχου καὶ κίνι τ' ἀδελφομίριν τονε ὅσάν καὶ τὰ ἀρσενικά ...», 31/1/1603, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 176· 2/5/1635, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Τὸ πρωτόκολλο τοῦ Ρεθεμνιώτη νοτάριου Ἀνδρέα Καλλέργη (1635–1649)*, Αθήνα 1994 (στο ἐξῆς *Ἀνδρέας Καλλέργης*), αρ. 24 (σε περίληψη)· 28/8/1643, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Μαρίνος Ἀρχολέος, ὁ τελευταῖος νοτάριος τῆς δυτικῆς Κρήτης. Πρωτόκολλο 1643-1646*, Ρέθυμνο 2003, (στο ἐξῆς *Μαρίνος Ἀρχολέος*), αρ. 239 (σε περίληψη).

13. «... Ἐπὶ τούτοις καθομολογῶ ἐγὼ, ὁ Ἰωάννης Σπαθῆς τοῦ ποτὲ Διμήτρι ... Καὶ τὸ ἄλλον μου παιδίν, ἡ Ἀνήτζα, νὰ 'νε με τὴν μάναν τῆς καὶ με τ' ἀδέλφοιά τῆς, τὸν Μανόλη καὶ τὸν Διμήτρη καὶ Μιχάλη, νὰ εἶναι τὸ ἓν πράγμα, ἕως νὰ ἐλθῇ εἰς ὥραν πανδριάς, νὰ τὴν πανδρεύσουν καὶ νὰ τῆς δώσου πριχίον, ὑπέρπυρα σν', ἀπὸ τὸ εἰρημένον ρεζύντουω καὶ ἔπιτα ν' ἀπολαμβάνῃ ὁ εἰρημένος Μανόλ(ις) τὸ εἰρημένον τοῦ μερτικῶν ...», 5/8/1548, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αρ. 47· «... εδεκί ὁ μισερ Γεώργις Βλαστός ... διὰ ὄνομα τοῦ μισερ-Τζουᾶνε, τοῦ υἱοῦ του, ὑπο τὸ ἓν μέρος κάμνοντας, καὶ ὁ μισερ-Τζουᾶνες ὁ Χορτάτζις διὰ ὄνομα τζι κερα-Μαρίνας Παπαγιάννοπούλας ... ἦρθαν εἰς τὴν παρούσαν ὀμιλίαν καὶ σίβασιν ὑπανδρίας ... Τοῦ ὅπιου μισερ-Τζουᾶνε, τοῦ υἱοῦ του, τάσι ἀπ' ὅ,τι πράμα ἔχει, ἦτζι στάμπιλε, ὅσάν καὶ μόμπιλε, ὅλον τὸ τρίτον, μετα τοῦτι τὴν κοντιτζιὸν νὰ ἦναι ὀμπλεγάδος ὁ αὐτός μισερ-Τζουᾶναις, ὄντε θέλι παντρέψι ὁ ἄνοθέν του κίρις τὴν κερά-Νικολόζα, τὴν ἀδελφήν του, νὰ δίδι τὰ τρίτα προυκία ...», 3/2/1612, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 750· 25/11/1644, *Μαρίνος Ἀρχολέος*, αρ. 140 (σε περίληψη)· 17/6/1645, *Ἀνδρέας Καλλέργης*, αρ. 404 (σε περίληψη).

ανάλογα ή τους παραχωρούνται επιπλέον ακίνητα αντίστοιχης αξίας¹⁴. Ο Στεφανής Πιρίνος για παράδειγμα, με τη διαθήκη του τον Μάρτιο του 1639, καθορίζει ότι όταν ενηλικιωθούν τα παιδιά του θα μπορούν να μοιράσουν την κληρονομιαία περιουσία. Προβλέπει όμως ότι εφόσον το αγόρι προικίσει την αδελφή του, πρέπει να κρατήσει το αντίστοιχο με την προίκα ποσό¹⁵. Ανάλογοι όροι εντοπίζονται και σε μητρικές διαθήκες, όπου με την απειλή αποκλήρωσης, καταβάλεται προσπάθεια να εξασφαλιστεί η ηθική και υλική συμβολή των γιων στην αποκατάσταση των κορών¹⁶.

Τα χάσματα στα νοταριακά πρωτόκολλα δεν επιτρέπουν την ακριβή ανάπλαση της υλοποίησης αυτών των εντολών. Βέβαια από την άλλη πλευρά ένας μεγάλος αριθμός προικοσυμφώνων¹⁷ και συναφών εγγρά-

14. «... ἔγωγε Νικολὸς Σακελάριος τοῦ ποτὲ Γεωργίου ... Μετὰ τοῦτο, ἔμπροσθεν νὰ ὑπανδρεύσουν τὰ θηλυκὰ παιδιά ἐντίμως καὶ κατὰ τὴν κοντεντζιὸν τως καὶ οὕτως νὰ ἔμπουν τὰ ἀρσενικά εἰς τὰ πράγματα κινητὰ καὶ ἀκίνητα ...», 24/11/1521, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 62.

15. 2/3/1639, Ανδρέας Καλλέργης, αρ. 131 (σε περίληψη).

16. «... Idcirco ego Phylippa, relicta Iohannis Staurachi ... Et filii mei faciant divisionem de eo quod ipsi dimitto et prebeant eis de meo massaratico id quod eisdem ser Iohanni et Hergine videbitur. Divisio autem inter ambos filios meos fiat cum suprascripta filia mea maritabitur vel obierit ...», 13/11/1357, not. Giovanni Gerardo, McKee, Wills κτλ., αρ. 173. «... Εδεχί, εστοντας καὶ νὰ ἦναι ἀροστιμένη ἡ κερ' -Ανέζα Γιάλινοπούλα ... ἔκαμεν καὶ ἔκραξαν ἐμένα, τῶν κατῶγεγραμμενον νοδαρο ... καὶ ἐμεν ἐπαρακαλεσεν, ἵνα γραψω ... τὴν παρούσαν τῆς καὶ εἰστερον διαθήκη ... Καὶ ὅπιον ἀπου τα τρία τζι παιδια τα αρσενικά δέ θέλου κάθεσται νὰ δουλευγου νὰ παντρέφου τα θηλικὰ νὰ μιν ἔχου νὰ κάμου στο πράμα τζι ...», 13/12/1612, Μανόλης Βαρούχας, αρ. 826.

17. « ... Manifestum facimus nos Stratigho et Andronicus Candachiti fratres ... tibi Nichita Muntuani habitatori in burgo Candide quod amodo usque per totum mensem setembris proximum debemus tibi dare Sophiam sororem nostram in tuam uxorem legitimam sub pena yperperorum .CV. Et pro eius repromissa debemus tibi dare yperpera .CL. ...», 8/5/1304, S. Carbone (ed.), Pietro Pizolo, *Notaio in Candia (1304-1305)*, τ. II, Venezia 1985 (στο εξής *Pietro Pizolo II*), αρ. 742. 13/9/1528, Ιωάννης Ολόκαλος, αρ. 73. 6/7/1549, Θ. Δετοράκης, «Κρητικά προικοσύμφωνα του 16^{ου} αιώνα», *Λοιβή*, Ηράκλειο 1994 (= Θ. Δετοράκης, *Βενετοκρητικά Μελετήματα (1971-1994)*, Ηράκλειο 1996), σσ. 151-153, αρ. 5. «... ὁ ρηθεὶς Παπαῖωάννης προμετέρω καὶ με ἔργον νὰ τελειώσω ὅτι ἡ Καλίτζα ἐκλεκτή μου ἀδελφὴ θελήσῃ νὰ λάβῃ ἄνδραν τῆς νόμιμον ἐσέν τὸν ἄνωθε μαστρο Ἀντώνην ...», 8/6/1583, Κ. Μέρτζιος, «Κρητικά συμβόλαια των χρόνων της Ενετοκρατίας», *Κρητικά Χρονικά* 19 (1965), 132, αρ. B.67. 15/10/1587, Zorzi Troilo, αρ. 6. 2/6/1605, Μανόλης Βαρούχας, αρ. 316. 16/10/1608, Μανόλης Βαρούχας, αρ. 554. 14/8/1609, Κ. Ηλιάκης (εκδ.), Γ. Μαυρομάτης, Δ. Γεωργακόπουλος (επιμ.), *παπά- Ιωάννης Κατζαράς. Νοτάριος Καστελίου Φουρνής. Κατάστιχο 43 (1607-1635)*, Ηράκλειο 2008 (στο εξής *Ιωάννης Κατζαράς*), αρ. 66. «... Piero Dandolo fo del clarissimo signor Mathio agendo cosi per la sua propria specialita come per nome delli clarissimi signori Antonio, Gasparo et Nicolo, suoi fratelli, figliolli et heredi del predetto quondam clarissimo signor Mathio essistenti tutti in fraterna acetiam ... inpero che essi clarissimi signori fratelli prommettono far et con effeto opperare che la clarissima signora Polissena loro clarissima sorela ... consentisca di

φων¹⁸, στα οποία τα αδέλφια της νύφης παίζουν ενεργό ρόλο, αποδεικνύει σε ικανοποιητικό επίπεδο τη διάδοση του φαινομένου. Δεν είναι σπάνιο οι προικώες συμφωνίες να γίνονται κατευθείαν από τους αδελφούς της νύφης, οι οποίοι και δεσμεύονται για την απόδοση της προίκας και των σχετικών παροχών. Αλλά και όταν ακόμη η μητέρα της νύφης συνομολογεί το γάμο, τα αδέλφια και πάλι παρεμβαίνουν¹⁹, υποσχόμενα μάλιστα ορισμένες φο-

pigliar, transdur et disponsar per suo consorte et sposo legittimo il predetto clarissimo signor Andrea ... Alla qual clarissima loro sorela prometteno li sudetti clarissimi loro fradelli cose dell'herredita paterna ... », 19/9/1613, Κατερίνα Μπαντιά, «Συμφωνητικά γάμου και προικοσύμφωνα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητική Εστία* 4 (1991-1993), 149-152, αρ. 1· 28/2/1628 (m.v. 1627), *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 501.

18. «... Marinus Trevisano, filius quondam Angeli Trevisani ... dare tenetur Benedicto Pigocio de confinio Sancti Leonis nomine repromisse Antonie sororis sue uxoris vero future eiusdem Benedicti Pigocie, cum eam ducere voluerit in uxorem, tantum inter denarios et res alias que sint yperpera in Creta currentia .C. inde ab .II. annos completos alia yperpera .C. ...», 2/2/1271, A. Lombardo (ed.), *Documenti della colonia veneziana di Creta. Imbreviature di Pietro Scardon (1271)*, Torino 1942 (στο εξής *Pietro Scardon*), αρ. 35· 9-10/3/1281, M. Chiau-dano, A. Lombardo (eds), *Leonardo Marcello. Notaio in Candia (1278-1281)*, Venezia 1960 (στο εξής *Leonardo Marcello*), σσ. 187-188, αρ. 561· «Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego Raynerius Geno habitator Candide tibi Fresende filie quondam Petri Karavello dilecte uxori mee et tuis successoribus de yperperis .CL. que michi dederunt et persolverunt fratres tui pro parte solucionis tue repromisse que sunt pro quarta paga solucionis ipsius tue repromisse ...», 19/6/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 790· 18/4/1339, X. Γάσπαρης (εκδ.), *Franciscus de Cruce. Νοτάριος στον Χάνδακα, 1338-1339*, Βενετία 1999 (στο εξής *Franciscus de Cruce*), αρ. 210· 7/7/1491, Cattapan, ό.π., 228-229, αρ. 3· 8/4/15[24], *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 22· «... Έγώ, ή Μαρία Φουσκοπούλα, γυνί δέ Ιωάννη τοῦ Τούρκο ... φαναιρόν ὅτι καί ὁμολογῶ τήν σήμερον, πῶς δίδω καί ἀφίνω τοῦ υἱοῦ μου τοῦ μαστρῶ Γεώργη Τούρκο, ὅλον ἐκείνον το πρικίον ὅπου φαίνεται καί ἤχεν λάβη ὁ κύρις του διὰ ὄνομά μου, ἀπόσταν ευλογεῖθήκα, ἀπό τον ἀδελφόν μου τόν μαστρῶ Νικόλα τόν Φούσκη ... Καί τούτω κάμνω διότις ... Ἀκομη καί εἴσε συνδρομήν κάπόσιν, ὅπου μας ἤδωκες εἰς στο πρικίον ὅπου θέλωμαι να δώσωμαι τῆς ἀδελφή σου τῆς Ἄνας ...», 9/8/1553, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αρ. 177 (178)· «... Έδεκί ὁ Κοσταντίς Λαγκουβαρδος, υἱὸς τοῦ ἄνοθεν Ἰωάννη, βανι με τον, κουνιάδον του τόν κυρ Γεωργιλά Βαρούχα Σταθόπουλο τόν εὐλαβέστατον παπά κυρ Μανούσο Βλαστό καί εμέν, το κατῶγεγραμένω νοδαρο, να δούμε καί να στιμάρομεν τα κατῶγεγραμένα πράματα ὅπου θέλι να του δόσι διὰ πρικίων τζι κερα-Λένας, τζι ἀδελφίς του καί γυναικάς τοῦ ἄνοθεν κυρ- Γεωργιλά ...», 2/12/1604, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 274· «δίδω καί ποῦλδ ... ἓνα σπιτι ... τὸ ὅπιων συνορεῦι με ἄλον σπιτι ... ὅποῦ ἐμῆς τοῦ το ἐδόκαμε διὰ πρικιων τῆς ἀδελφείς μας τζι Ζάμπέτας με τόν ἀδελφόν μου τὸ Νικολ(α) ...», 23/11/1607, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 19· 16/9/1610, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 110· 22/8/1644, *Μαρίνος Αρκολέος*, αρ. 113 (σε περίληψη).

19. «... per quei sop.ti dona Anjesa et ser Migiel so fiolo prometono far et operar con efeto que Helena fiola soa et suor del dito Migiel consenta tior et tota lo predito ser Nicolo in so marido et sposo legitimo ... et per inpromesa della dita sposa li sop.ti madre et fiolo prometono dar al dito sposo yperperi 2000 ...», 22/2/1492, M. Cattapan, «I pittori Andrea e Nicola Rizzo da Candia», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 264-265, αρ. 25· 15/10/1587, *Zorzi Troilo*, σσ. 21-24, αρ. 6· «... Έδεκί ή καίρα Ζαμπέτα Χορτατζοπούλου καί γυναίκα χήρα

ρές επιπλέον παροχές²⁰. Το αίσθημα αυτό ευθύνης δεν περιορίζεται μόνο κατά τη συνομολόγηση της προίκας, αλλά φαίνεται να συνεχίζεται και μετά το γάμο. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις εκείνες που διαθέτες αναζητούν στους κουνιάδους τους ένα ασφαλή προστάτη για την οικογένειά τους. Με αυτή τους την ιδιότητα τα αδέλφια εμφανίζονται να αντιπροσωπεύουν τις χήρες αδελφές τους και τα παιδιά τους και να υπερασπίζονται τα δίκαιά τους, προικίζοντας τα ανίψια τους και ενεργώντας ως πατέρες και κηδεμόνες τους²¹.

τοῦ ἄνοθεν ποταί κυρ-Γεωργιλά, καὶ ὁ υἱὸς τῆς ὁ κυρ-Θωμᾶς διὰ ὄνομαν τῆς ἀδελφίς του τῆς κερα-Ἐργύννας ... ἀπὸ τοῦ ἑνός μερος, καὶ ὁ κυρ-Νικολός ὁ Βενέρις ποταί Μανόλι δια ὄνομάν του, ἦρθαν εἰς τὴν παρούσαν ὁμιλίαν καὶ σίβασιν ὑπανδρίας ...», 27/2/1600, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 67· 26/10/1609, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 75· 8/1/1623 (m.v. 1622), *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 412· 24/4/1640, *Ανδρέας Καλλέργης*, αρ. 165 (σε περίληψη).

20. «Φανερόν κάμνωμεν ἡμεῖς Σμεράλντα χήρα τοῦ ποτέ κυρ Φραγγέσκου Μαρή ... ἀπὸ τοῦ ἑνός μερος καὶ Μανουήλ Κοσκινᾶς τοῦ ποτέ κυρ Σταμάτη ... ὅτι ἤλθαμεν σήμερον ἐπὶ τοῦτο τό συνοικέσιον ... καὶ εἰς τοῦτο καὶ ἐγὼ Μιχαήλ Μαρή τοῦ ποτέ κυρ Φραγγέσκο καὶ ἀδελφός τῆς ἄνωθεν νύμφης οἶμαι κοτέντος καὶ προμετέρω καὶ δίδω σου ἀπὸ ξύλου σου τοῦ λεγομένου γαμπροῦ ... τῆς τῆς δίδω αὐτῆς τῆς νύμφης ὡσάν ἀδελφός αὐτῆς καὶ διὰ πληρωμὴν τῆς εἰς ὅτι τῆς τοκάρει ἀπὸ τῆς καλὰ τοῦ λεγομένου ποτέ μας πατρός ...», 6/7/1549, *Δετοράκης*, ὁ.π., σσ. 151-153, αρ. 5· 3/3/1602, *Ιωάννης Βλαστός*, αρ. 159 (σε περίληψη)· 6/12/1613, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Τζώρτζη Πάντιμου 1613-1642*, Αθήνα 1990 (στο *εξῆς Τζώρτζη Πάντιμος*), αρ. 1 (σε περίληψη)· 24/4/1640, *Ανδρέας Καλλέργης*, αρ. 165 (σε περίληψη).

21. «... Idcirco ego Iacobus Caravelo ... In quo [testamentum] esse constituo meos esse fidei commissarios donam Agnetem, uxorem meam dilectam ... et Nicolaum Genum, cognatum meum, eius fratrem ...», 29/9/1342, *not. Alberto Pallamonte*, McKee, Wills κτλ., αρ. 490 · «Idcirco ego Iacobus Paulo, filius Marci Paulo, ab eo divisus ... In quo (testamentum) quidem esse constituo meos fidei commissarios Marcioli, uxorem meam et Nicoletum Paulo, eius fratrem, cognatum meum, atque Helenam sororem et Filipum de Ania, eius virum, cognatum meos dilectos ...», 1/2/1348 (m.v. 1347), *not. Marco da Piacenza*, McKee, Wills κτλ., αρ. 328· «... Idcirco ego Iohannes Ialina ... In quo esse constituo meos fidei commissarios Aniçam, dilectam uxorem meam viduantem et non viduantem, et Nicolaum Ialina, dilectum filium meum, et similiter Catarinum Ialina, alterum filium meum dilectum, cum legitimam etatem compleverit ... Et constituo consultorem suprascriptorum meorum commissariorum Moscoleum Syrigo cognatum meum ...», 22/5/1353, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills κτλ., αρ. 178· «... Σιγουριτάν γεμάτην καὶ ἀννέκοφτην κάμνω ἐγὼ Ζαμπέτα, χήρα τοῦ ποτέ μαῖστρο-Ἰωάννου Παπαδόπουλου, μαραγγοῦ ... ὡσάν γοβερνατρίτζε τῶν παιδιῶν μου ... καὶ ὁ ἀδελφός μου, ὁ κυρ-Νικολ(ὸς) Παραμονάρης τοῦ ποτέ κυρ-Ἰωάννου σου τα ἐζήτιξεν εἰς τὴν Βενετίαν διὰ ὄνομά μου καὶ διὰ ὄνομα τῶν παιδιῶν μου καὶ ἔδωκός του τα ὅλλα ...», 31/1/1549, Μ. Δρακάκης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς. Νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 149 [16/1-30/3 1549]*, τ. Α', *Ηράκλειο 2004* (στο *εξῆς Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*), αρ. 79· «... Ἐδεκί ὁ ἄνοθεν μισερ-Μαρκος, (Παπαγιάνόπουλος) ... ἐπαρακάλεσεν, ἵνα γραψω καὶ να τελιόσω τὴν παρούσαν τοῦ ἥτερον καὶ τελευτέαν διαθήκη ... Ἐπιτα θέλι καὶ ἀφίνι ὁδία κωμεσαρίαν τοῦ καὶ νικοκεράν τὴν κερά-Γρατζί-όζα, τὴν γυναῖκαν τοῦ ... ἀκομί θέλι καὶ ἀφίνι καὶ τὸν ἀφέντι τὸν Φραγγία Γιάλινά, τὸν

3. Η ιδιαίτερη θέση των αδελφών στις διαθήκες των αδελφών τους

Από το σύνολο των διαθηκών που μελετήθηκαν τόσο από τις πρωιμότερες λατινικές, όσο και από τις μεταγενέστερες ιταλικές και ελληνικές²², ελάχιστες είναι εκείνες, οι διαθέτες των οποίων δεν εμπλέκουν τα αδέλφια τους με κάποιο τρόπο στην κληρονομική διαδικασία, άλλοτε διορίζοντας τους ως «ἐπιτρόπους καὶ κουμεσάριους»²³ και άλλοτε ως κληρονόμους²⁴ ή

κουνιάδον του, κωμεσάριον – καὶ ἀδελφός τζι ἄνοθεν κερα-Γρατζιόζας ... Καὶ να ἦναι ὀπλεγάδα ἡ ἄνοθεν κερα-Γρατζιόζα με τον ἄνοθέν τζι ἀδελφό να παντρεύγου τιν κερα – Μαρίνα, τιν θυγατέραν του, καταπὸς θέλουν απατί τονε ...», 7/9/1605, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 331· 16/3/1644, *Μαρίνος Αρχολέος*, αρ. 54 (σε περίληψη).

22. Εκτός από τις μεμονωμένες δημοσιεύσεις και τα δημοσιευμένα νοταριακά κατάστιχα, ικανό δείγμα διαθηκών παρέχουν αφενός οι δύο τόμοι της Sally McKee με διαθήκες του 14^{ου} αιώνα (McKee, Wills κτλ., τ. 1-3), αφετέρου δε το πρωτόκολλο του Μανουήλ Γρηγορόπουλου.

23. «... Id circo ego Thodhoti, uxor Antonii Castamoniti ... In quo esse constituo meos fidei commissarios ... et Andream Capadhoca, dilectum fratrem meum ...», 23/6/1323, *not. Andreas de Bello Amore*, McKee, Wills κτλ., αρ. 9· «... Id circo ego Henrigina, uxor Iohannis Balduvino ... In quo esse constituo meam fidei solam commissariam Mariam Scandolario, dilecta matrem meam, habitatricem Candide, consultorem vero eius constituo Nicolaum Scandolario, dilectum fratrem meum ...» 23/9/1336, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills κτλ., αρ. 124· «... Ἐγὼ Τομάδος Μοσκιανός ... καὶ πρῶτον ἀφίω ἐπιμελητὴν καὶ τοδόρον τῶν ἐμῶν τῶν τεσσάρων παιδίων τὴν ἐμὴν ἀδελφὴν τὴν Αἰκατερίνην ... Καὶ ἀφίημι αὐτὴν ἐπίτροπον καὶ κυρίαν καὶ κουμεσαρὰν εἰς τὰ ἐμὰ ἅπαντα πράγματα κινητὰ τε καὶ ἀκίνητα ...», 7/4/1507, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 4· 14/6/1535, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 150· «... Θελοντας εγὼ ἡ Κατερουτζα, θιγατερα ποτε εκλαμπροτατου αφεντη Βιτζεντζο Κορναρο και κονσορτε του εκλαμπροτατου αφεντι Μικελε Ντεμετζο, να καμο τεσταμεντο ... κα αφηνο δια πιστους μου κουμεσαριους τον ἄνοθεν αφεντη Μικελε Ντεμετζο τον αρχο μου και την εκλαμπροτατι καιρα Ελενετα την αδελφι μου και αρχοντισα του εκλαμπροτατου ἄρχο αφεντη Μαρχο Φοσκαρηνι ...», 17/3/1616, Γ. Μαυρομάτης, «Ελληνικά έγγραφα (δωρητήριο και διαθήκες) της μητέρας της κόρης και της εγγονής του Βιτσέντζου Ιακ. Κορνάρου», *Θησαυρίσματα* 16 (1979), 219-224, αρ. 2· 17/10/1590, *Zorzi Troilo*, αρ. 28 (σε περίληψη).

24. «... Manifestum facio ego Agathes Gradonico filia condam domini Petri Gradonico ... vobis Nicole et Ieronimo, Iacobo et Iohanni Gradonico fratribus meis ... quod ad obitum meum, si obiero antequam virum accipiam, vobis dimittam omnia mea bona paterna tam de Veneciis quam de Creta, ordinando pro anima mea ...», 1/4/1300, S. Carbone (ed.), *Pietro Pizolo. Notaio in Candia (1300)*, τ. I, Venezia 1978 (στο εξής *Pietro Pizzolo I*), αρ. 337· «... Idcirco ego Marçoli Bollani, uxor Iacobi Bollani, habitatrix Candide ... Et residuum dimitto Leonardo, Iohanni, Iacobo, Petro, Natali et Marchesine, fratribus et sorori meis ...», 24/9/1346, *not. Angelo Bocontolo*, McKee, Wills κτλ., αρ. 26· 9/5/1359, *not. Filippo Malpes*, McKee, Wills κτλ., αρ. 292· 16/3/1538, Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς. Νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο* 148, τ. Β' [2/3-31/8 1538], Ηράκλειο 2006 (στο εξής *Μιχαήλ Μαράς* 148 Β'), αρ. 63· 5/6/1549, Τόνια Μαρμαρέλη, Μ. Δρακάκης (εκδ.), *Μιχαήλ Μα-*

κληροδόχους είτε ουσιαστικούς, είτε τιμητικούς. Συμβολικά ποσά²⁵, αλλά και πολύτιμα κοσμήματα και ενδύματα²⁶, που φαίνεται να έχουν ιδιαίτερη συναισθηματική αξία για τους διαθέτες, αποτελούν τις καλύτερες ενδείξεις για τις κρατούσες δυναμικές στο εσωτερικό των οικογενειών. Τον ίδιο περὶ τιμητικό χαρακτήρα φαίνεται να έχει και η συνηθισμένη πρόβλεψη των αδελφών ως καταπιστευματικών διαδόχων σε περίπτωση θανάτου των κυρίως κληρονόμων, όρος που δεν παύει να έχει και μία ουσιαστική διάσταση, υποκρύπτοντας παράλληλα τη ρεαλιστική αντιμετώπιση της, επιβαλλόμενης από την υψηλή θνησιμότητα της εποχής, πραγματικότητας²⁷.

ράς. Νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 149, τ. Β' [1/4-28/6 1549], Ηράκλειο 2005 (στο εξής Μιχαήλ Μαράς 149 Β'), αρ. 232· «... Θελοντας εγώ ι Κατερουτζα ... κονσορτε του εκλαμπροτατου αφεντι Μικελε Ντεμετζο, να καμο τεσταμεντο ... Ακομη αφηνο ογια τι ψιχι μου τζι ανοθε κερα Ελενετας, της αγαπιτης μου αδελφης και κομησαριας, ετουτο μου το χοριο Πισκοκεφαλο, ιγου το μερδικο μου ...», 17/3/1616, Μαυρομάτης, Ελληνικά έγγραφα κτλ., 219-224, αρ. 2.

25. 10/4/1538, Μιχαήλ Μαράς 148 Β', αρ. 151· «... ἔγωγε Ἰωάννης Τριβυζάς, τζαγκάρης τὴν τέχνην ... Ἔτι ἀφίημι μιᾶς ἐκάστης μου ἀδελφῆς, ἥγουν τῆς Ἐλένης καὶ τῆς Ἐργήνας, ἥγουν ὑπέρπυρα β' ἥμισυ μιᾶς ἐκάστης, ὡς ἔφην ἀπὸ τὰ καλά μου διὰ τὴν ψυχὴν μου. Ἔτι ἀφίημι τῷ Γεωργίῳ Τριβυζᾷ, τῷ ἄλλῳ μου ἀδελφῷ, σολδία δεκαεξ ἀπὸ τὰ καλά μου, τὰ δ' ἄλλα πάντα, ὅσα με εὐρίσκειν ἔχειν, ἀφίημι τῷ εἰρημένῳ Κωνσταντῇ, τῷ ἀδελφῷ μου ...», 13/12/1522, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 67.

26. «... Idcirco ego Iohannes Ialina, filius quondam sr Michaelis Ialina ... Item dimitto Nicolao Ialina, suprascripto fretri meo, eum lectum coredatum et furnitum quod videlicet est in camera mea cum omnibus supellectilibus domus mee ...», 19/4/1348, not. Angelo Bocontolo, McKee, Wills κτλ., αρ. 54· «... Idcirco ego presbyter Marcus Cavalcante, habitator Candide ... Item dimitto eidem Petro (fratri meo) meas duas taças et septem cochlearea argenti ...», 15/4/1349, not. Giovanni Gerardo, McKee, Wills κτλ., αρ. 210· «... Θελοντας εγώ ι Κατερουτζα ... κονσορτε του εκλαμπροτατου αφεντι Μικελε Ντεμετζο, να καμο τεσταμεντο ... Και τα απομοναργγια μου ρουχα και στολιδια αφηνο τζι ανοθε κερα Ελενετας της αδελφης μου ...», 17/3/1616, Μαυρομάτης, Ελληνικά έγγραφα κτλ., 219-224, αρ. Β' 10/12/1645, Μαρίνος Αρκολέος, αρ. 263 (σε περίληψη).

27. «... Quapropter ego Maria, uxor Marci Franco, murarii ... Inprimis fuit re promissa mea yperpera centum, que omnia dimitto tribus filiabus meis quoequaliter ... Et si omnes predictae filie mee morirentur antequam maritarentur, volo et ordino quod totum illud quod eis dimitto deveniat in Nicolaum, Iordaninum et Franciscum Iordanino, fratres meos ... », 2/10/1322, not. Andreas de Bello Amore, McKee, Wills κτλ., αρ. 7· «... Διὰ τοῦτο κάγω ὁ Ἄγγελος Κοτάντος ὁ ζωγράφος ... διατάτομαι καὶ τὴν ἐμὴν διαθήκην ... εἰ δὲ καὶ ἀποθάνει ὁ υἱός μου χωρὶς νὰ κάμη παιδὶν εὐλογητικόν, θέλω νὰ παγένη τὸ σπήτη μου εἰς τὸν ἀδελφόν μου τὸν Ἰωάννην ...», 1436, Μ. Μανούσακας, «Η διαθήκη του Ἀγγέλου Ακοτάντου 1436, αγνώστου Κρητικού ζωγράφου», Δελτίον Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας 2 (1960-1961), 146-148, αρ. 2· «... ἐγὼ Κλάρα, ἐβραία, γυναῖκα τοῦ Σαμπαθὰ Πουλιάτζη ... Καὶ ἐὰν ἴσως καὶ ἀποθάνει ὁ πατέρας μου ἢ καὶ ἡ μητέρα μου πρὸ καιροῦ ντίετας τοῦ παιδίου μου, θέλω τὰ προικία μου νὰ πνέγουν εἰς ὅλα μου τὰ ἀδέλφια νὰ τὰ μοιράζουν ...», 19/2/1522 (1521 m.v.), Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 64· «... ἐγὼ Μάρκος Κορνάρος ... Μετὰ τοῦτο, ἂν ἔναι καὶ ἀφίση ἡ λεγομένη Ἀννέζα ἐρεντιτά, καλόν,

Με την ίδια λογική τα αδέλφια επιφορτίζονται και με το χρέος τέλεσης των μεταθανάτιων τελετουργιών²⁸, καθώς και τις μέριμνες κήδευσης και κατασκευής των απαραίτητων ταφικών μνημείων²⁹.

Η ουσιαστική τους φυσικά συμβολή παρουσιάζεται όταν τους ανατίθεται η κηδεμονία των ανήλικων παιδιών του διαθέτη³⁰. Οι γυναίκες ιδιαίτερα καθιστούν στην πλειοψηφία τους εκτελεστές των διαθηκών και επιμελητές

εἰ δὲ καὶ ἀποθάνῃ χωρὶς ἐρεντιτάς, θέλω ὅλον τὸ λεγόμενον αὐτὸ ῥεζήντουον νά ᾴθῃ εἰς ταῖς λεγομέναις μου ἀδελφίδες νά μοιράζεται εἰς τὴν μέσῃν τῶς ...», 11/7/1530, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 142.

28. «... Idcirco ego Simeo Greco dimitto dicto residuum suprascripto Dominico, fratri meo, hac condicione, quod ipse teneatur distribuere annuatim pro anima mea quando vinea mea quam plantavi super territorium casalis Lemonaria fructificaverit mustata musti quinquaginta pro remissione meorum peccatorum ...», 26/3/1348, *not. Angelo Bontolo, McKee, Wills* κτλ., αρ. 52· «... Residuum vero omnium meorum bonorum mobilium et immobilium quocumque modo, iure et forma michi pertinencium et spectancium dimitto suprascripto Thome, fratri meo, sub hac condicione, quod ipse teneatur facere dici in die obitus mei usque ad annos decem omni die sabbati missam unam ad honorem et reverenciam Dei Genitricis ...», Ιούνιος 1343, *not. Giovanni Gerardo, McKee, Wills* κτλ., αρ. 195· «... Ὁμολογῶ ἐγὼ ὁ πνευματικός τῆς ἀγίας μονῆς τῆς Ἀγκαράθου, τό πῶς ἔλαβα ἀπὸ τὸν ἀφέντι τὸν μισέρ Ἀνδρέαν Καλέργη, ὅσάν κουμεσάριον τῆς ποτέ κυραλένας Μουδάτσενας τῆς ἀδελφῆς του, ὑπέρπυρα κε ἤγουν ἡκοσηπέντε, τά ὅποια νά δόσω εἰς τρίς ἱερομονάχους νά κάμνουν λυτουργίες ρ, ὡς καθῶς μέ τον ντεσταμεντο της γραφῆ και λεγ[εῖ] ...», 9/6/1535, Ρένα Βλαχάκη, «Η ἰταλική διαθήκη τῆς Ἑλένας Μουδάτσου (1534) και δεκατέσσερα σχετικά ἐλληνικά ἐξοφλητήρια ἐγγράφα», *Παλίμψηστον* 13 (1993), 65, αρ. Α'· «... Ὁ κυρ Αρσένης ὁ ἱερομοναχὸς τὸ ἐπὶ κληρον Μαγαρικός, κατεικόμενος ἐν τι μονῇ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου ἥς τόπον ονομαζόμενων Βαγιονέα ... Ἐπιτα ἀφίνο κουμεσάριον τὸν ἀδελφόν μου τὸν Μανόλη καὶ τὴν ἀδελφὴν μου τὴν μπαπαδίαν [[αν]] καὶ απανο κουμεσάριων τῶν Μαλαχίαν τῶν Μαλαθράν, ἦνα ἐν τι τελευτί μου νά με θάψουν ἐν τι μονῇ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ νά με καλογερεύσουν καὶ νά με μνημονεύσουν κατὰ τὴν ταξὴν τὸν μοναχῶν ...», 12/4/1541, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 213· 3/4/1646, *Ανδρέας Καλλέργης*, αρ. 417 (σε περίληψη).

29. «... Idcirco ego Costa Petronicola ... Item volo et ordino quod suprascriptus Vasil, frater et commissaries meus, facere michi debeat empninosium eptapapadho quolibet anno donec haberte debeo duas paccias vinearum a Ialina, videlicet de introitu dictarum vinearum ...», 18/2/1329, *not Albertinus Maça, McKee, Wills* κτλ., αρ. 410· 13/5/1643, *Μαρία Καζανάκη-Λάππα*, «Η αντιμετώπιση του θανάτου στην ὀψιμη κρητική αναγέννηση. Μια πρώτη προσέγγιση μέσα ἀπὸ διαθήκες και νοταριακά ἐγγράφα», *Θησαυρίσματα* 34 (2004), 138-139, αρ. 2.

30. «... Item vol e lassa donna e madonnaa la magnifica sua consorte, se pero veduando sará sotto la potestá del predetto magnifico misser Nicolo, suo fratello, per governor gli suoi figlioli, altrimenti, non volendo consenter á questo, conseguisca la sua dote ...», 10/8/1592, *Zorzi Troilo*, αρ. 39· «... Ἐδεχί, ἔστοντας καὶ νά βρίσκεται ὁ ἄνοθεν Νικολός εἰς ἀσθαινιαν θανάτου ... ἀκωμι θέλι καὶ ἀφῆνῃ τὸν ἀδελφὸν του τὸν Ἰωάνη κωμεσάριον, γιὰ νά γοβερνάρι τα παιδια του ...», 30/8/1601, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 117.

των παιδιών και της κληρονομίας τα αδέλφια τους³¹, λίγο επειδή κυριαρχεί η αίσθηση ότι η προίκα τους προέρχεται από την πατρική περιουσία και ως εκ τούτου τα μέλη της οικογένειάς τους είναι και οι νόμιμοι διαχειριστές της, λίγο επειδή πάντοτε ελλοχεύει ο φόβος ατασθαλιών από μέρους του συζύγου, ειδικά όταν αυτός βρίσκεται ακόμη σε ηλικία γάμου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι τα ιδιαίτερα αυτά δεσμά στο εσωτερικό των οικογενειών, εξαιτίας ακριβώς του συναισθηματικού τους υπόβαθρου, δεν φαίνεται να διασαλεύονται ούτε με τη μοναχική κουρά. Σε πολλές διαθήκες μοναχών τα αδέλφια τους εξακολουθούν να παίζουν ενεργό ρόλο, διοριζόμενα ως εκτελεστές, κληρονόμοι ή κληροδόχοι³². Αλλά και αντιστρόφως

31. «... Idcirco ego Potha Calergi, relictā Leonis Calergi ... Item dimitto omnia bona mea mobilia et immobilia in manibus suprascripti Coste, fratris et commissariis mei, qui debeat tenere et nutrire Vardam Calergi, filium meum prout conveniet et decebit secundum suam possibilitatem, videlicet usque ad annos decem octo tunc proxime sequentes ab obitu meo, numerandos et cum Varda, filius meus, pervenit ad etatem dictorum decem octo annorum, ipse Costas, frater et solus meus commissarius, et Varda filius meus predictus, debeant omnia mea bona immobilia inter se per medium coequaliter dividere ...», 16/6/1343, *not. Bonacursius de Fregona*, McKee, Wills κτλ., αρ. 388· «... ideo ego Cherana iudea, ... In quo quidem [testamentum] constituo meum solum fidei commissarium Jostef Missina, judeum, fratrem meum ...», 25/12/1373, Μ. Μανούσακας, Α. van Gemert, «Ανέκδοτα έγγραφα (1324–1435) για τον Κρητικό ποιητή Λεονάρδο Ντελλαπόρτα και την οικογένειά του», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 138–140, αρ. 36· «... ἐγὼ ἡ Μαριέτα Κιμέντενα ... Καὶ πρῶτον ἀπάντων, ποιῶ κουμεσσαρείους μου, καὶ διορθωτὰς εἰς τὰ ἐμᾶ, τὸν εἰρημένον κῦρ Πέρον, τὸν ἄνδρα μου, καὶ τὸν μαῖστρο-Θεοδωρὴ Κονταράτο τὸν ἀδελφόν μου ... Καὶ εἰ ἀποθάνουν καὶ τὰ δύο [παιδιά], θέλω ἅπασά μου ἢ προῖξ ὑπάγειν χωρὶς ἐναντίον εἰς τὸν εἰρημένον μαῖστρο-Θεοδωρὴν, τὸν ἀδελφόν μου, χωρὶς τινὸς ἐναντίου ...», 22/11/1517, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 49· «... ἐγὼ Κωνσταντῖνα Ἀνδρίτζενα, γυνὴ τοῦ κῦρ Θεοδωρὴ Ἀνδρίτζη ... τὸ δὲ ἐναπομείναντα ἀπὸ τὸ προικίον μου ἀφήμι τοῦ παιδίου μου τοῦ ἀρσενικοῦ ὃ ἐγγέννησα ἐδᾶ, νὰ δοθῇ αὐτῷ μετὰ τὸν θάνατόν μου, νὰ ἀναθρέφεται, καὶ αὐτὸ θέλω νὰ ἀναθρέφεται εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἀδελφίδων μου καὶ νὰ ᾖ καὶ τὸ εἰρημένον ἐπίλοιπον προικίον μου εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἀδελφίδων μου ὁμοῦ μὲ τὸ παιδίον μου. Καὶ ἐὰν ἀποθάνῃ τὸ παιδίον πρὸ ἡλικίας αὐτοῦ, θέλω τὸ ἐναπομείναντά μου προικίον νὰ παγένη εἰς ταῖς ἀδελφίδες μου, νὰ τὸ μοιράσουν ἴσα ἴσα ...», 25/10/1525, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 107· «... ἐμὲ τὴν Μαρίαν Λουλήνα, γυναῖκα τοῦ κῦρ Μανούσω Λουλήνου ... Καὶ θέλω εἶναι πρῶτον κουμεσσαρείους μου τὴν μητέρα μου τὴν κερα-Ἀνέζαν Ζωγραφήνα καὶ τὸν κῦρ Γεώργιον Ντεστέφανον, τὸν ἀδελφόν μου ... Καὶ ἀφήμι τοῦ παιδίου μου τῆς Ἑλένας ὅλον μου τὸ ἐπίλοιπον προικίον, τὸ ὅποιον παιδίον θέλω νὰ ᾖ εἰς τὰς χεῖρας τῆς μάνας μου ... Πλὴν ἐὰν ἀποθάνῃ πρὸ τοῦ ὑπανδρευθῇ, θέλω νὰ πγένη τὸ προικίον μου εἰς τῆς μητρός μου τῆς λεγομένης κερα Ἀνέζας, ἡγουν τὸ ἥμισυ, καὶ τὸ ἄλλο ἥμισυ νὰ πέρνη ὁ λεγόμενος κῦρ Γεώργιος, ὁ ἀδελφός μου ...», 2/7/1523, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 72 20/4/1646, *Μαρίνος Αρχολέος*, αρ. 331 (σε περίληψη).

32. «... Cum ego frater Petrus de Filaretis, Ordinis Fratrum Minorum, filius quondam Georgii de Filaretis ... Inprimis dimitto Stamatio de Bellamore, fratri meo, totum id quod michi dimisit Hergina, quondam mater sua et mea, et eciam totum id quod michi dare

οι ίδιοι οι μοναχοί εμφανίζονται συχνότατα στις διαθήκες των αδελφών τους, πολύ περισσότερο που η μοναχική τους ιδιότητα, τους καθιστούσε εξ ορισμού προσφορότερους αποδέκτες των επιβαλλόμενων, από τη θρησκευτικότητα και τη μεταφυσική αγωνία της εποχής, κληροδοτημάτων³³.

4. Κοινό πεδίο δράσης

Οι μαρτυρίες για περιπτώσεις επαγγελματικής συνεργασίας μεταξύ των αδελφών είναι ιδιαίτερα συχνές. Άλλοτε συνεχίζοντας την πατρική επιχείρηση και άλλοτε δημιουργώντας τις δικές τους προϋποθέσεις για το επαγγελματικό τους μέλλον, τα αδέλφια εμφανίζονται αρκετές φορές στα νοταριακά έγγραφα να εργάζονται από κοινού. Είναι γνωστό ότι τα μεγάλα καλλιτεχνικά εργαστήρια των ζωγράφων, των «σκουλτόρων» ή των χρυσοχόων του νησιού, λειτουργούσαν σε οικογενειακή βάση³⁴, μεταφέρο-

debet Laurentius de Bellamore, pater eius, quocumque modo, tali modo quod illud esse debeat in manibus suprascripti Laurentii, patris sui, quousque dictus Stamatius uxoretur ...», 2/9/1362, not. Giorgio de Milano, McKee, Wills κτλ., αρ. 268· 17/8/1521, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 61· «... ἐγὼ Τζάννα Τζενοπούλα, θυγάτηρ τοῦ ποτὲ εὐγενικοῦ ἄρχου μισέρ Σάντρο Τζένου, καλογραία, οἰκοῦσα ἐν τῷ μοναστηρίῳ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τῆς Λατινικῆς ... Καὶ οὕτως θέλω καὶ κάμνω κουμεσαρείους καὶ ὀρδινιαστάδες εἰς τὸ ἔχειν μου ὅλον τὸν ἄξιον μισέρ Φραγγέσκον καὶ ἔντιμον μισέρ Μαρήν Τζένου, τοὺς ἀδελφούς μου, καὶ τὸν ευγενικόν μισέρ Πγέρω Τζέν τοῦ ποτὲ μισέρ Ματείω, τοῦ μπάρμπα μου, καὶ τὴν ἀμπαδέσαν τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης ... Ἔτι ὁμολογῶ ὅκαὶ τὰ ν^α δουκάτα ἀποῦ μοῦ ἐχρεώσται ὁ λεγόμενος μισέρ Μαρίς, ὁ ἀδελφός μου, διὰ τὰ ὅποια μοῦ ἔχεν ὀμπλεγάρειν τὰ σπίτια του, καθὼς φαίνεται διὰ νοταρικῆς γραφῆς, ὡς λέγω, ὁμολογῶ πῶς ἤμαι πληρωμένη ἀπὸ κείνον καὶ σατισφάδα εἰς τὸ λεγόμενον ὅλον χρέος ...», 30/4/1523, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 71· 19/8/1524, Ιωάννης Ολόκαλος, αρ. 28· 12/4/1541, Ιωάννης Ολόκαλος, αρ. 213· 22/4/1550, Πέτρος Πατσιδιώτης, αρ. 68· 23/2/1598, Μανόλης Βαρούχας, αρ. 14· 12/9/1645, Μαρίνος Αρκολέος, αρ. 241 (σε περίληψη).

33. «... Idcirco ego Catarina, uxor Blasii de Riva ... Item dimitto sor Contesse, soror mee, monace Sancte Catarine de Candida, yperpera tria ...», 24/4/1348, not. Angelo Bocontolo, McKee, Wills κτλ., αρ. 80· 28/7/1646, Μαρίνος Αρκολέος, αρ. 368 (σε περίληψη).

34. Για τη λειτουργία καλλιτεχνικών εργαστηρίων σε οικογενειακή βάση βλ. σχετ. Μαρία Καζανάκη, «Εκκλησιαστική ξυλογλυπτική στον Χάνδακα το 17^ο αιώνα. Νοταριακά έγγραφα (1606-1642)», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), 256· Μαρία Βασιλάκη, «Από τον "ανώνυμο" βυζαντινό καλλιτέχνη στον "επώνυμο" κρητικό ζωγράφο του 15^{ου} αιώνα», *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, Ηράκλειο 1997, σ. 175 και υποσημ. 31· Σοφία Καλοπίση, Μαρία Κωνσταντουδάκη, Μαρία Παναγιωτίδη, «Μαρτυρίες για την εκπαίδευση των ζωγράφων στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο», *Β' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου*, Περιλήψεις Ανακοινώσεων, Αθήνα 2000, σσ. 64-65· Μαρία Καζανάκη-Λάππα, «Οικογένειες ρεθύμνιων καλλιτεχνών στον Χάνδακα στα τέλη του 16^{ου} και στις αρχές του 17^{ου} αιώνα», *Της Βενετιάς το Ρέθυμνο*, Βενετία 2003, σσ. 397-413.

ντας από γενεά σε γενεά την τέχνη τους³⁵. Ανάλογες παρατηρήσεις ισχύουν φυσικά και για πολλά άλλα επαγγέλματα³⁶, αλλά και για ένα πλήθος εμπορικές δραστηριότητες όπου τα αδέλφια παρουσιάζονται να εργάζονται από κοινού και να μοιράζονται τους κινδύνους των επιχειρήσεων τους. Οι σχετικές από κοινού μισθώσεις καταστημάτων και εργαστηρίων³⁷ ή ο μεγάλος αριθμός από “collegantie”³⁸ που συνάπτονται, το 14^ο αιώνα, στο όνομα περισσοτέρων αδελφών, αποτελούν τις αδιάψευστες μαρτυρίες των παραπάνω³⁹. Με την ίδια λογική δεν είναι ασυνήθιστη η επένδυση κοινών κεφαλαίων σε δάνεια ή σε άλλες τραπεζικές επιχειρήσεις⁴⁰.

35. 24/2/1560, Κ. Μέρτζιος, «Σταχυολογήματα από τα κατάστιχα του νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρά (1538–1578)», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), 258-260, αρ. 7 και 31/7/1560, 261, αρ. 9· «... per il presente publico instrumento se dichiara et se fa noto qualmente maestro Zaniet maestro Zorzi Mole, fratelli, de maestro Bernardo, taiapiieri, promettieno ...», 1-3/2/1561, Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Έργα “σουλτάνων” και μουράρων, γλυπτική και αρχιτεκτονική στην Κρήτη τον 16^ο αιώνα με βάση αρχαικές πηγές», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ρέθυμνο 1995, σσ. 399-400, αρ. 2· 4/2/1623, Καζανάκη, *Εκκλησιαστική Ξυλογλυπτική* κτλ., 265, αρ. 3· «... Τα όπια όλα εύρύσκουντε εις τὰ χέρια τοῦ μισέρ Θωμά Μπενέτο σκουλτόρε, ὁ οπίος ὁμάδι με τοὺς ἀδελφούς του τὰ ἐκάμασι ...», 14/10/1639, Καζανάκη, ὁ.π., 272-275, αρ. 6· 13/5/1643, Καζανάκη-Λάππα, *Η αντιμετώπιση του θανάτου* κτλ., 138-139, αρ. 2.

36. «Manifestum facimus nos Petrus Viadro, Laurencius Viadro, eius frater, et Michael Catellano, omnes specapetre, habitatores in burgo Candide ...», 6/12/1338, *Franciscus de Cruce*, αρ. 28· «Manifestum facimus nos Iecudha Pastella, iudeus, principalis, et Lingiacus Pastella, iudeus eius frater et plecius ambo cerdones ...», 19/8/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 224· 25/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Α', αρ. 206.

37. «... Manifestum facio ego Nicolaus ... quia ... do, concedo et afficto vobis Raynerio et Nicolao Paradiso fratribus ... illum meum solarium mee stacionis ...», 14/4/1301, R. Morozzo Della Rocca (ed.), *Benvenuto de Brixano. Notaio in Candia (1301–1302)*, Venezia 1950 (στο εξής *Benvenuto de Brixano*), αρ. 22 και στο ίδιο αρ. 23.

38. Για την collegantia βλ. σχετ. G. Astuti, «Note sulla collegantia Veneta», *Studi di storia e diritto in onore di Arrigo Solmo*, τ. I, Milano 1941, σσ. 401-467· Δ. Γκόφας, «Εμπορικές επιχειρήσεις ελλήνων της Κρήτης γύρω στο 1300», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, σσ. 117-148 (= Δ. Γκόφας, *Μελέτες Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου των Συναλλαγών. Αρχαίου, Βυζαντινού, Μεταβυζαντινού, Αθήναι* 1993, σσ. 255-279)· Giustiniana Miliardi O'Riordan, «La collegantia veneziana, elementi di diritto bizantino», *Byzantinische Forschungen* 17 (1991), 25-30.

39. «... Manifestum facimus nos Iohannes et Michael Chandachiti fratres ... quia recepimus ... a te Stephano Natale ... yperepera in Creta currentia XV cum quibus et ipsorum prode negociare debemus per terram et per aquam ...», 14/11/1305, A. Stahl (ed.), *The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella: Venetian Notaries in Fourteenth-Century Crete*, Dumbarton Oaks 2000 (στο εξής *Angelo de Cartura ή Donato Fontanella*, εδώ *Angelo de Cartura*), αρ. 290. Οι ίδιοι μερικές μέρες αργότερα συνάπτουν και άλλη collegantia 25/11/1305, *Angelo de Cartura*, αρ. 309· 24/3/1306, *Angelo de Cartura*, αρ. 468.

40. «Angelus Venetando calafado et Nicolaus Venetando eius frater dare tenentur Bertholdo Alvrando ... usque ad .III. menses completos vel antea, si ego Angelus reversus

Αλλά και όταν ακόμη τα αδέλφια παρουσιάζονται να ασκούν μεμονωμένα κάποια δραστηριότητα, η έστω και έμμεση εμπλοκή των αδελφών τους σ' αυτή, προβάλλει τις περισσότερες φορές αναπόφευκτη. Τ' αδέλφια σε αυτές τις περιπτώσεις συνιστούν τους κατεξοχήν εγγυητές όχι μόνο στις συνομολογήσεις δανείων⁴¹, αλλά και στις αποδείξεις παραλαβής των προικίων αγαθών⁴². Η περίπτωση του Λεονάρδου Ντελλαπόρτα –γνωστού ποιητή του 14^{ου} αιώνα⁴³– ο οποίος σε δύο χρεωστικά του ομόλογα, ορίζει ως εγγυητές τα αδέλφια του Εμμανουήλ⁴⁴ και Μάρκο⁴⁵, συνιστά ένα καλό σχετικό παράδειγμα. Χαρακτηριστική εξάλλου είναι η ύπαρξη ενός συγκεκριμένου τύπου συμβάσεων δανείου, όπου ως οφειλέτες εμφανίζονται και τα δύο αδέλφια, παρ'όλο που ρητά μέσα στο έγγραφο αναφέρεται ότι τα χρήματα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά και μόνον από τον ένα⁴⁶. Στην ίδια λογική κινούνται και κάποιες από τις “collegantie”, όπου ενώ συμβάλλονται και οι δύο, είναι εμφανές από την πράξη

fuero de viatico quo ego modo vado, yperpera in Creta currentia .VI. que sibi causa amoris prestitit salva in terra ...», 18/5/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 330· «... Manifestum facio Armo-raus Cavalcalovode confinio Sancte Marie Formose recepisse cum suis heredibus a Thoma de Porto e Paulo de Porto fratribus atque a Martino Pasqualigo et eorum heredibus yperpera .L. ad negociandum per terram et per aquam ...», 5/3/1279, *Leonardo Marcello*, αρ. 57· 21/10/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 292· 21/11/1603, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 196.

41. 19/8/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 224· 21/11/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 395· 13/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς* 148 Β', αρ. 56· 26/3/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Α', αρ. 343· 12/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Α', αρ. 149.

42. 4/8/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 677· 11/8/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 702· 17/1/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 77· «... Καὶ εἰς τοῦτο ἀληθινὰ καὶ ἐγὼ Γεώργ(ης) Βαρτζάγγης τοῦ ποτὲ Μιχάλ(η) καὶ ἀδελφὸς τοῦ ἄνωθεν γαμβροῦ, οἶμαι κοτέντος καὶ κάμνω τὴν ἔγγυησιν διὰ ὄνομα τοῦ λεγομένου κυρ Ἰωάννου Βαρτζάγγη, τοῦ ἀδελφοῦ μου, διὰ τὸ ἄνωγραμμένω προικίον ...», 4/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Β', αρ. 128.

43. Από την πραγματικά πλούσια βιβλιογραφία για τον ποιητή βλ. ενδεικτ. Μ. Μανούσακας, *Λεονάρδου Ντελλαπόρτα, Ποιήματα (1403/ 1411)*, Αθήνα 1995.

44. 21/10/1350, *Μανούσακας*, van Gemert, ό.π., 108-109, αρ. 12.

45. 21/10/1350, *Μανούσακας*, van Gemert, ό.π., 109-110, αρ. 13. Ενδιαφέρον είναι ότι λίγους μήνες αργότερα ο ίδιος μπαίνει εγγυητής για την προπώληση από μέρους του αδελφού του Μάρκο της εσοδείας του κρασιού του: 2/3/1351, *Μανούσακας*, van Gemert, ό.π., 110-111, αρ. 14.

46. «Manifestum facimus nos Leonardus et Marcus Callio, fratres ... quia recepimus cum nostris heredibus a te Dominico Quagloto de Cluça habitatore in Candida et tuis heredibus yperpera quatuor, que ego suprascriptus Leonardus habui in meis utilitatibus, que nobis dedisti in nostris utilitatibus faciendis a modo usque ad medium mensem setembris proximum ...», 2/2/1281, *Leonardo Marcello*, αρ. 431· «Manifestum facimus nos Constancius Dragogna et Nicolaus Dragogna fratres ... quia recepimus a te Toma filio Samuelis Cortese iudei habitatore Candide yperpera .XI. ½ et grossos I, que nobis prestetisti pro utilitate mei suprascripti Constancii usque per totum mensem augusti proximum, salva in terra ...», 16/12/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 1115.

ότι η άσκηση της εμπορικής δραστηριότητας θα γίνεται μόνο από τον ένα⁴⁷.

Η ευρύτερη αυτή συνεργασία των αδελφών, ακόμη και όταν δεν τους συνδέουν κοινά εμπορικά συμφέροντα, αποδεικνύεται με τον καλύτερο τρόπο και από το μεγάλο αριθμό πληρεξουσίων μεταξύ αδελφών τόσο γενικών⁴⁸ όσο και ειδικών⁴⁹, ενώ δεν λείπουν και οι περιπτώσεις παραχώρησης από κοινού πληρεξουσιότητας σε κάποιο τρίτο πρόσωπο⁵⁰. Το Σεπτέμβριο για παράδειγμα του 1607 «... ὁ ἐκλαμπρότατος ἀφέντ(η)ς Ανδρέας Ντάντολως ...» ενεργώντας ως πληρεξούσιος της αδελφής του «... Μάργέτας Νταντοπούλας ... ἀρχόντησας τοῦ ἐκλαμπροτάτου ἀφέντ(η) Τζόρτζι Μπάρμπαρείγο ...» ανανεώνει τις πακτώσεις των κτημάτων της στο Καστέλλι της Φουρνής με έξι διαδοχικές πράξεις, που συνάπτονται σε διάστημα δύο ημερών⁵¹.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις είναι αυτονόητο ότι ισχύουν όχι μόνο για το εμπόριο αλλά και για την πρωτογενή αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή, βασικούς τομείς της κρητικής οικονομίας. Τα περιστατικά μίσθωσης γης για

47. «... Nicolaus Encius habitator in Candida recepit a Thoma de Porto habitatori in eadem Candida yperpera in Creta currentia .XX. cum quibus negociari debet Hermolaus frater eius per terram et per aquam ...», Μάϊος 1271, *Pietro Scardon*, αρ. 278· «Manifestum facimus nos Georgius et Princivalis Desde fratres ... quia recepimus a te Recanato olim de Recanata ... yperpera .X. cum quibus et eorum prode negociari debeo ego Georgius per terram et per aquam ...», 18/9/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 852.

48. «Bartholomeus Contareno facit commissionem Leoni Contareno fratri suo talem qualem voluerit ...», 2/3/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 115· 7/5/1305, *Angelo de Cartura*, αρ. 7· 2/10/1525, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 48· 8/8/1560, Μέρτζιος, *Σταχυολογήματα* κτλ., 278-279, αρ. 25· 9/8/1599, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 51· 23/1/1642, *Ανδρέας Καλλέργης*, αρ. 239 (σε περίληψη).

49. «Marinus Doto ... facit commissionem unam Marco Doto eius fratri causa excucien-di a cunctis sibi debentibus occasione stacionis sue drapari et cetera ...», 16/8/1305, *Angelo de Cartura*, αρ. 169, πληρεξούσιο που ανανεώνεται δύο μήνες αργότερα: 25/10/1305, *Angelo de Cartura*, αρ. 278· 19/10/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 281· 7/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς* 148 Β', αρ. 26· 28/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Α', αρ. 43· 16/1/1585, Μέρτζιος, *Κρητικά Συμβόλαια* κτλ., 137, αρ. Β 81 (σε μετάφραση)· 4/2/1623, *Καζανάκη*, *Εκκλησιαστική Ξυλογλυπτική* κτλ., 265, αρ. 3· 10/3/1643, *Ανδρέας Καλλέργης*, αρ. 302 (σε περίληψη).

50. 11-17/10/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 263· 6/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Α', αρ. 92· «χομεσιόν κάμνομεν ήμεις ντζανής κλόντζας καί μαρία καί μαντελένα καί βαρβάρα καί άνέζα, άδέλφια, παιδιά τοῦ ποτὲ παπα̃ κὺρ Εὐφρόσυνου κλόντζα ... ἐσένα τοῦ ἐξαδέλφου μας τοῦ εὐλαβοῦς παπα̃ κὺρ γεώργη Κόκκινου ὅτι θέλομεν ἀπὸ τὴν σήμερον καί ὀμπρὸς ο διὰ μᾶς καί διὰ τὰ ὀνόματά μας, νᾶχης δύναμιν καί ἐξουσίαν γενεραλ-μέντε ...», 14/10/1567, Μέρτζιος, *Σταχυολογήματα* κτλ., 263, αρ. 11· 7/7/1599, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 46.

51. 17-18/9/1607, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 4-9.

καλλιέργεια⁵², ή δανεισμού καρπών για σπορά⁵³ από περισσότερα αδέλφια, είναι αρκετά συχνά. Βέβαια το θέμα του αγροτικού τομέα είναι στην πραγματικότητα πολύ ευρύτερο και καλύπτει περισσότερες κατηγορίες πράξεων και περιπτώσεων. Με δεδομένο μάλιστα ότι τα αγροκτήματα παραμένουν κατά κανόνα αδιαίρετα, αυτονόητο είναι ότι η εκμετάλλευσή τους γίνεται σε κοινή βάση είτε πρόκειται για φεουδάρχες, που εκμισθώνουν τις γαίες τους και τις παραχωρούν σε «γονικά», είτε για οικογένειες ελεύθερων χωρικών, οι οποίοι καλλιεργούν τη γη τους. Η εξ αδιαιρέτου μάλιστα αυτή κυριότητα συνεπάγεται μια σειρά από πράξεις, τις οποίες εξ ανάγκης περαιώνουν και πάλι από κοινού τα αδέλφια. Αγοραπωλησίες⁵⁴, και μισθώσεις γης⁵⁵

52. «Manifestum facio ego Bartholotus Alivrando ... quia ... do, concedo atque afficto vobis Nicole et Georgio Silopulo, fratribus, habitatoribus in casali Gaiafa ... totam et integram quartam partem terre et vinearum casalis Kironisi ...», 26/2/1281, *Leonardo Marcello*, αρ. 518· 31/1/130[6], *Angelo de Cartura*, αρ. 344· «Manifestum facio ego Phylipus de Molino ... quia cum meis heredibus do, concedo atque afficto vobis Iohanni Sarachinopulo, habitatori in burgo Candide, et Georgio Sarachinopulo, habitatori in casali Sancto Blasio, fratribus ... illud meum iardinum cum aqua eius et vineam parvulam, positam in Çangarachi ...», 8/9/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 238· 24/9/1352, A. Lombardo (ed.), *Zaccaria de Freddo. Notaio in Candia (1352-1357)*, Venezia 1968 (στο εξής *Zaccaria de Freddo*), αρ. 82· 9/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Α', αρ. 119· 30/12/1643, *Μαρίνος Αρκολέος*, αρ. 13 (σε περίληψη).

53. «Manifestum facimus nos Iohannes et Marcus de Çonaso, fratres ... quia recepimus cum nostris heredibus a te Angelo de Tomeo Barberio ... mensuras frumenti .XVIII ½. mutuo usque per totum mensem iuliii proximum ...», 20/10/1280, *Leonardo Marcello*, αρ. 294.

54. 7/7/1317, *Catasticum Chanee*, αρ. 51· 3/12/1319, *Catasticum Chanee*, αρ. 55· 18/10/1343, *Catasticum Chanee*, αρ. 183· 25/2/1399, *Catasticum Dorsoduri*, αρ. 178· «Manifestum facio ego soror Agnes Colona, priora ecclesie seu conventus Sancte Catarine de civitate Candide, cum consensu et voluntate ceterarum monialium ... quia cum meis successoribus do atque vendo vobis Thome Costomirri et Nichite Costomirri, fratribus habitatoribus in casali Sancti Blasii, illam totam dimidiatem vinee, posite Sancti Blasii ...», 18/11/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 385· 11/8/1525, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 43· «... Ἡμεῖς, Κονσταντ(ής) καὶ ὁ Μπορτάλιος καὶ ἡ Μαρία, παιδία ποτὲ Μανούσο τοῦ Ἀπαλοῦ, οἰκούμενα εἰς τὸ χωρίο τὴν Βουλησμένην τῶν Καρῶν φανερόν ὅτι, ἀπὸ τὴν σήμερον καὶ ἔνπροσθεν αἰωνίως σοὶ καὶ τοῖς διαδόχοις σου Γεωργίου τοῦ Μαυρομάτι τοῦ ποτὲ Ἰωάννη, ἀπὸ το Καϊνούριω Χωρίω τῶν Καρῶν, δίδωμαι καὶ πουλούμαι τὸ ἀ<μ>πέλιν, τὸ ἔχωμεν τριτάριν ...», 27/10/1547, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αρ. 38· 3/9/1597, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 5· 16/3/1604, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 223.

55. 8/3/1261, Z. Τσιρπανλής (εκδ.), *Κατάστιχο εκκλησιῶν καὶ μοναστηριῶν τοῦ Κοινού (1248-1548). Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας καὶ Εκκλησίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ιωάννινα 1985 (στο εξής *Κατάστιχο Εκκλησιῶν*) σσ. 179-180, αρ. 95· «Manifestum facimus nos Iohannes, Marcus et Stephanus de Deso fratres ... quia ... damus concedimus et affictamus tibi Georgio Pasqualigo ... totam illam nostram parte nostrarum domorum positarum hic in civitate Candide ...», 2/5/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 728· 8/9/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 238· 2/9/1601, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 122·

και ακινήτων⁵⁶, συνυπάρχουν με από κοινού πωλήσεις των προϊόντων των κτημάτων⁵⁷, και των ποιμνίων⁵⁸, καθώς επίσης και με αγορές βοοειδών ή υποζυγίων⁵⁹.

30/12/1643, *Μαρίνος Αρχολέος*, αρ. 13 (σε περίληψη).

56. «Manifestum facimus nos Franciscus et Iohannes de Molino fratres ... quia cum meis heredibus damus concedimus atque affictamus tibi Symeoni Gradelon ... illa omnes domos, que sunt nostre milicie Pendamodhy ...», 24/2/1281, *Leonardo Marcello*, αρ. 508· 19/4/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 412· «Manifestum facimus nos Georgius Candachiti et Nichitas Candachiti eius frater ... quia cum nostris heredibus damus, concedimus et affictamus tibi Iohanni Cortaci habitatori dicti burgi et tuis heredibus unum nostrum furnum, positum in dicto burgo super nostra terra, quam habemus ad affictum a Communi Cretensi ...», 28/4/1357, *Zaccaria de Fredo*, αρ. 117· «... Ἀκομη ἐγὼ, ὁ εἰρημένος Βαρβαρίγος, θέλω καὶ δίδω σου, ἐσὲν τοῦ εἰρημένου Τζανῆ, τα χοράφια ὅλα τα δικά μου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ μου τοῦ μισερ Αγγέλου, ὅπου εὐρίσκονται εἰς τῷ Χώρες, να τά ᾗχεις καὶ να τα σπέρνεις καὶ να τα κρατεῖς ...», 16/10/1552, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αρ. 152 (10)· 9/6/1644, *Μαρίνος Αρχολέος*, αρ. 87 (σε περίληψη).

57. «Manifesti se fecerunt Leonardus et Andreas Calbo, fratres ... receperunt a Ierico ... quondam David [P]astella, yperpera d..., cum quibus debent per se vel per suum missum dare vel deliberare sibi vel ... mensuras boni frumenti cretensis .XXIII. per totum mensem iulii proximi conductas ad domum eius ...», 6/1/1279, *Leonardo Marcello*, αρ. 11· «Manifestum facimus nos Nicolaus et Petrus Dragano ... quia recepimus ... a te Agapito Filacanavo ... perpera in Creta currentia .XIII. pro quibus amodo per totum mensem augusti tibi dare debeo mensuras frumenti .C. ...», 15/1/1302, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 545· 3/5/1306, *Angelo de Cartura*, αρ. 538· «Manifestum facimus nos Hemanuel Pelecano et Iohannes Pelecano, fratres ... quia cum nostris heredibus recepimus a te Georgio Cornario, aurifici ... yperpera in Creta currentia tria que nobis dedisti pro ara et parte solucionis mistatorum boni et puri vini musti quinquanginta, quod habuerimus in parte nostra hoc anno de nostra vinea, posita in dicto casali ...», 7/3/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 136· 9/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Α', αρ. 118.

58. «... Manifestum facimus nos Leo Sithuni et Iohannes Sithuni, fratres ... quia recepimus ... a te Donato Sirigo ... yperpera in Creta currentia quadraginta septem et grossum unum ... Que yperpera et grossum nobis dedisti pro ara et parte solucionis tocus boni et puri casei merchadantis et lane similiter, quos habuerimus hoc anno de pecudibus nostris, computando eos prout vendentur in statera comunis ...», 20/9/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 247· 20/10/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 289

59. «... Manifestum facimus nos Alexius et Georgius Vurgano fratres ... tibi Iohanni Avonale ... quia debemus per nos vel per nostrum missum dare et deliberare tibi vel tuo misso yperpera III et grossos III ... Que quidem yperpera et grossos tibi ad dandum remansimus ex uno saumerio quem nobis vendidisti ... », 30/5/1305, *Angelo de Cartura*, αρ. 54· «... Manifestum facio ego Iohaninus Barastro ... quia recepi cum meis heredibus a vobis Hemanuele et Iohanne Vergiçi fratribus habitatoribus Candide ... unum vestrum ronçinum baium balçanum in muso quem michi dedisti et vendidisti yperperis XXII ...», 1/8/1305, *Angelo de Cartura*, αρ. 157. «Manifestum facimus nos Alexius et Georgius Vurgano fratres ... tibi Iohanni Avonale ... quia debemus per nos vel per per nostrum missum dare et deliberare tibi vel tuo misso yperpera III et grossos III ... Que quidem yperpera et grossos tibi ad dandum remansimus ex uno saumerio quem nobis vendidisti

5. Τα αδέλφια ενώπιον του νόμου

Τονίστηκε και παραπάνω ότι η κρητική οικογένεια όπως διαμορφώθηκε στα χρόνια της βενετοκρατίας στηρίζεται –ίσως περισσότερο από οπουδήποτε αλλού– στους ισχυρούς δεσμούς αίματος και αλληλεγγύης των μελών της. Η παρουσία ενός ξένου κατακτητή, οι συνεχείς επαναστάσεις, αλλά και η αντίσταση στην πολιτική εκμετάλλευσης της Γαληνοτάτης, αποτελούν ίσως ορισμένα από τα αίτια δημιουργίας ανεξάρτητων οικογενειών, τα μέλη των οποίων υποστηριζόταν μεταξύ τους και παρουσίαζαν, παρά τις εσωτερικές τους διαφορές, μία αρραγή εξωτερική εικόνα. Την κατάσταση αυτή η δημοκρατία του Αγίου Μάρκου κλήθηκε επανειλημμένως να αντιμετωπίσει, προσπαθώντας άλλοτε να διαλύσει τους οικογενειακούς αυτούς πυρήνες και άλλοτε να τους προσεταιριστεί, κολακεύοντάς τους και χαρίζοντας εύνοια και αξιώματα στα μέλη τους. Το συγκεκριμένο φαινόμενο επισημαίνεται ίσως ευκολότερα στους κύκλους της βενετικής και κρητικής αριστοκρατίας, όμως αντίστοιχα περιστατικά συλλογικής αντίστασης και οικογενειακής αλληλεγγύης εντοπίζονται σε όλο το εύρος της κοινωνικής ιεραρχίας. Αυτό τουλάχιστον αποδεικνύουν κάποιες υποθέσεις από το αρχείο του δουκικού δικαστηρίου του Χάνδακα. Τον Μάρτιο του 1321 για παράδειγμα επικηρύσσονται από τις βενετικές αρχές δύο αδέλφια, το επίθετο των οποίων υποδηλώνει κρητική καταγωγή, επειδή εισέβαλαν με τη βία στο Καστέλι της Πεδιάδας και απελευθέρωσαν το γιο του ενός, που βρισκόταν φυλακισμένος για αδιευκρίνιστο από την πηγή παράπτωμα⁶⁰. Ένα χρόνο περίπου αργότερα επίθεση από δύο οπλισμένα αδέλφια δέχτηκε και το Καστέλι του Μονοφατσίου⁶¹, ενώ στα τέλη του 16ου αιώνα τα αδέλφια Marco και Francesco Demezzo, φεουδάρχες του χωριού Μελιδόνη, στην αντιπαράθεσή τους με τους τοπικούς παράγοντες, αλλά και τις βενετικές αρχές, παρουσίασαν αρραγές μέτωπο⁶².

...», 30/5/1305, *Angelo de Cartura*, αρ. 54· 12/10/1321, *Donato Fontanella*, αρ. 75.

60. «Clamatur fuit publice per Petrum Vido gastaldionem quod cum Iohannes et Costa Condopulo fratres habitatores in casali nomine Mel..d fecerint violenciam serventibus Castri Pediade in accipiendo de manibus eorum Hemanuelem Condopulo filium dicti Iohannis, quem dicti servientes conduxerunt ad Castrum Pediade et etiam quod dicti servientes conduxerunt ad castrum Pediade ...», 26/3/1321, Paola Ratti Vidulich (ed.), *Duca di Candia. Bandi (1313-1329)*, Venezia 1965 (στο εξής *DC. Bandi*), αρ. 295.

61. «Clamatur fuit publice Riçardum gastaudionem quod cum Petrus et Phylippus Andalo fratres habitatores in casali de Rusiachoria sint condemnati per dominacionem yperperorum .XXX. pro quolibet pro offensione quam fecerunt servientibus Castri Pediade et custody dominorum noctis, accipiendo ab ipsis violenter pignora ...», 24/1/1322, *DC. Bandi*, αρ. 321.

62. Βλ. σχετ. Κ. Λαμπρινός, «Κοινωνικές και οικονομικές αντιθέσεις σε ένα χωριό της Κρητικής υπαίθρου (τέλη 16^{ου} αι.)», *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, σσ. 379-396.

Τα σχετικά παραδείγματα είναι πολλά, αλλά αποτελούν τη μία μόνο όψη της πραγματικότητας. Η βενετική διοίκηση αρκετές φορές αναγνώρισε και επιβράβευσε στο πρόσωπο του επιζώντα αδελφού, τις προσφερθείσες στο κράτος υπηρεσίες, πεθαμένου αδελφού του. Η καρατόμηση του Petrus Minoto στην αγορά των Χανίων, κατά τη διάρκεια ενός κινήματος στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, λόγω της αφοσίωσής του στην Επικυρίαρχο, εξασφάλισε στον αδελφό του Marcus Minoto ιδιαίτερο καθεστώς μεταχείρισης και ελευθερία μετακίνησης προς τη μητρόπολη⁶³. Με την ίδια λογική ένα σχεδόν αιώνα αργότερα, με εισήγηση στο Συμβούλιο των Δέκα της Βενετίας, προτείνεται ο Georgius Auonal να αναλάβει το αξίωμα, που είχε απονεμηθεί στον πεθαμένο αδελφό του Petro Auonal, ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες του στην καταστολή της επανάστασης του Σήφη Βλαστού⁶⁴. Στα πλαίσια εξάλλου της ίδιας επανάστασης, παροχές δίνονται τόσο στον ιερέα Ιωάννη Λίμα, που απεκάλυψε τη συνομωσία, όσο και στον αδελφό του Νικόλαο⁶⁵.

Η εικόνα αυτή είναι βέβαια μέχρι ενός βαθμού ατελής. Οι στενές προσωπικές και επαγγελματικές σχέσεις, αλλά κυρίως η εξ αδιαιρέτου κυριότητα γης και ακινήτων, αποτέλεσαν πολλές φορές αιτία για ενδο-οικογενειακές διενέξεις. Στις περισσότερες των περιπτώσεων καταβαλλόταν προσπάθειες η λύση παρόμοιων προβλημάτων να δοθεί είτε από τους ίδιους τους ενδιαφερομένους είτε από αιρετούς κριτές⁶⁶. Η μακρόχρονη διαφωνία για παράδειγμα του Μανόλη Κονταρή με την αδελφή του Ελένη, έληξε εντέλει με συμβιβασμό, αφού η προοπτική των δικαστηρίων δεν συνέφερε κανένα μέρος⁶⁷. Με τον ίδιο τρόπο λύνονται τα προβλήματα τόσο της Γιακουμίνας και της Έλενας Κορνάρο για τη διανομή της πατρικής κληρονομιάς⁶⁸, όσο και του Γιάννη Σαρακηνόπουλου με τις αδελφές του⁶⁹. Αιρετοί επίσης κριτές επιστρατεύονται για την επίλυση των οικονομικών

63. 22/7/1345, Σ. Θεοτόκης (εκδ.), *Αποφάσεις του Μείζονος Συμβουλίου της Βενετίας, 1255-1669*, τ. Α', τχ. II, Αθήνα 1933, σ. 144, αρ. 13.

64. Η πρόταση εντέλει απορρίφθηκε, 27/6/1455, Μ. Μανούσακας, «Συλλογή βενετικών εγγράφων αναφερομένων εις την εν Κρήτη συνωμοσίαν του Σήφη Βλαστού (1453-1454) και τα μετ' αυτήν», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 29 (1959), 231, αρ. 17.

65. 19/6/1455, Μανούσακας, *Συλλογή βενετικών εγγράφων κτλ.*, 228-230, αρ. 15, και 9/2/1463 (m.v. 1462), 246-247, αρ. 28· 29/6/1370, Σ. Θεοτόκης (εκδ.), *Θεσπίσματα της Βενετικής Γερουσίας, 1281-1385*, τ. Β', τχ. II, Αθήνα 1937, σ. 136, αρ. 20 (σε περίληψη).

66. Για τη διαιτησία στη βενετοκρατία βλ. ενδεικτ. Γεωργία-Παναγιώτα Λιμνιού, «Η διαιτησία στο κρητικό δίκαιο», *Τάλως* 8 (2000), 98-124.

67. 6/2/1547, Πέτρος Πατσιδιώτης, αρ. 22 και 20/2/1547, αρ. 25.

68. 12/3/1567, Μέρτζιος, *Κρητικά συμβόλαια κτλ.*, 111, αρ. BI.

69. 6/7/1644, Μαρίνος Αρκολέος, αρ. 100 (σε περίληψη).

διαφορών μεταξύ του Giacomo Pagan και της αδελφής του Beneta Pagan, η οποία και αμφισβητούσε την ορθότητα των διαχειριστικών ενεργειών του πρώτου⁷⁰. Στις σχετικές με την υπόθεση πράξεις εμπεριέχονται και οι ένορκες καταθέσεις του Giacomo, που ζήτησαν οι κριτές για να έχουν μία πιο εμπεριστατωμένη αντίληψη των γεγονότων⁷¹. Μόνο όταν παρόμοιες προσπάθειες κατέληγαν σε αδιέξοδο, τα μέρη κατέφευγαν στη δικαιοσύνη, λύση εξ ορισμού χρονοβόρα και πολυέξοδη. Η Donata Salamone τον Αύγουστο του 1368 ενάγει τα δύο αδέλφια της διεκδικώντας την εκπλήρωση των όρων της διαθήκης του πατέρα τους⁷². Την ίδια οδό ακολουθεί λίγα χρόνια αργότερα και η Jacobina Maçamano, ζητώντας από τον αδελφό της να αποδόσει την προίκα της συμμορφούμενος σε όρο της πατρικής διαθήκης⁷³. Τα νοταριακά και δικαστικά αρχεία βρίθουν από παρόμοιες υποθέσεις⁷⁴, ενώ δεν λείπουν ούτε και οι περιπτώσεις περιστατικών βίας. Το Φεβρουάριο του 1316 ο προφορικός διαπληκτισμός μεταξύ των αδελφών Laurentius και Jacobus Sagretus, κατέληξε στο θανάσιμο αυτοτραυματισμό του ενός⁷⁵, ενώ στα μέσα του 16^{ου} αιώνα ο Μιχαήλ Φινοκάλαμος αναλαμβάνει τα έξοδα πληρωμής του γιατρού για τη θεραπεία του αδελφού του, τον οποίο, όπως αναφέρεται στο έγγραφο, είχε τραυματίσει ο ίδιος⁷⁶.

6. “*Fraterna societas*”

Όλες αυτές οι διαπιστώσεις λειτουργούν στην πραγματικότητα ως το απαραίτητο πλαίσιο για την κατανόηση ενός ιδιαίτερου θεσμού του βενετικού δικαίου: τη “*fraterna societas*”, τη διατήρηση δηλαδή και μετά το θάνατο του πατέρα της ενότητας της οικογενειακής παρουσίας μεταξύ των αρρένων κατιόντων του⁷⁷.

70. 19-21/8/1594, *Michiel Gradenigo*, αρ. 70, 71 και 74.

71. 20 και 21/8/1594, *Michiel Gradenigo*, αρ. 72 και 73.

72. 21/8/1368, Elizabeth Santschi (ed.), *Régestes des arrêts civilis et des mémoriaux (1363-1399) des archives du Duc de Crète*, Venice 1976 (στο εξής *Sentenze Civili ή Memoriali*, εδώ *Sentenze Civili*), αρ. 103 (σε περίληψη) και 28/8/1368, *Sentenze Civili*, αρ. 104 (σε περίληψη).

73. 7/4/1394, *Sentenze Civili*, αρ. 355 (σε περίληψη).

74. 27/4/1372, *Memoriali*, αρ. 575 (σε περίληψη)· 3/9/1373, *Memoriali*, αρ. 633 (σε περίληψη)· 21/6/1372, *Memoriali*, αρ. 762 (σε περίληψη)· 1/12/1389, *Memoriali*, αρ. 1248 (σε περίληψη)· 22/12/1598, Μ. Φώσκολος, «Κώδικας του εκκλησιαστικού δικαστηρίου της Λατινικής Αρχιεπισκοπής Κρήτης (1598-1609)», *Αριάδνη* 3 (1985), σ. 159, αρ. 4 (σε περίληψη).

75. 12/2/1316 (m.v. 1315), Θεοτόκης, Αποφάσεις κτλ., τ. ΑΠ, σσ. 79-80, αρ. 12.

76. 11/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Β', αρ. 66.

77. Βλ. σχετ. Μ. Ferro, *Dizionario del diritto commune e veneto*, Venezia 1843, λήμμα *Divisione & Fraterna Compagnia*· G. Fumagalli, *Il diritto di Fraterna*, Torino 1912· G. Zordan, «I vari aspetti della comunione familiare di beni, nella Venezia dei secoli XI-XII», *Studi*

Η προέλευση του συγκεκριμένου θεσμού αμφισβητείται. Μερίδα ιστορικών του δικαίου αποδίδει την εμφάνιση του στην επίδραση των γερμανικής καταγωγής λαών, που εγκαταστάθηκαν στην ιταλική χερσόνησο κατά τον 6^ο και 7^ο αιώνα. Άλλοι πάλι ερευνητές συνδέουν το θεσμό με το βυζαντινό και ειδικότερα με το ιουστινιάνειο δίκαιο, εντοπίζοντας εν προκειμένω περιπτώσεις αδελφικής κοινωνίας, οι οποίες ρυθμιζόταν σύμφωνα με το παραδοσιακό σχήμα της *societas omnium bonorum*⁷⁸.

Ο θεσμός πάντως, ανεξαρτήτως της καταγωγής του, εντοπίζεται στη βενετική νοταριακή πρακτική ήδη από τον 11^ο αιώνα, για να γνωρίσει στη συνέχεια μία ιδιαίτερη ακμή, αποτελώντας το πρότυπο πολλών από τις εμφανιζόμενες κατά την περίοδο αυτή εμπορικών εταιρειών⁷⁹. Το συγκεκριμένο σχήμα σταδιακά επιβλήθηκε σε όλο το εύρος της κοινωνικής κλίμακας, για διαφορετικούς λόγους σε κάθε ομάδα. Η διατήρηση της ακεραιότητας της οικογενειακής περιουσίας εξασφάλιζε οικονομική και πολιτική δύναμη στους κύκλους της βενετικής αριστοκρατίας, και της ανερχόμενης εμπορικής τάξης, ενώ στις αγροτικές οικογένειες αποτελούσε αιτία συνένωσης των δυνάμεων περισσότερων ατόμων για την καλύτερη και αποδοτικότερη καλλιέργεια της γης⁸⁰. Στους παράγοντες αυτούς πρέπει επίσης να προστεθούν οι ιδιαίτερες δικαιοτικές συνθήκες στην επικράτεια της Γαληνοτάτης, με τις ποικίλης προέλευσης επιδράσεις και την έντονη εμπορική δραστηριότητα, καθώς και η παγίωση σταδιακά της εξ αδιαιρέτου υπεισέλευσης στις κληρονομίες. Η λειτουργία του θεσμού είναι τόσο σημαντική για τη βενετική έννομη τάξη, ώστε ο Δόγης Jacopo Tiepolo, στα "Statuta" του το 1242, αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο στην οργάνωσή του⁸¹, ρυθμίζοντας μάλιστα σε πολλά άλλα σημεία της νομικής αυτής πηγής και κάποιες επιμέρους λεπτομέρειες⁸². Με βάση το νομοθέτημα του Tiepolo η επιβολή της αδελφικής κοινωνίας δεν ανήκει πλέον στη διακριτική ευχέρεια των ενδιαφερομένων, αλλά επιβάλλεται υποχρεωτικά, εφόσον τα μέρη δεν προβούν

Veneziani 8 (1966), 127-194. Πρβλ. επίσης J. Davis, *Una famiglia veneziana e la conservazione della ricchezza. I Donà dal '500 al '900*, Roma 1980, σσ. 29-31.

78. Βλ. σχετ. Zordan, ό.π., 183. Πρβλ. ενδεικτ. Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Αθήναι 1963, σ. 987.

79. Βλ. σχετ. Zordan, ό.π., 191.

80. Βλ. σχετ. Zordan, ό.π., 186. Πρβλ. επίσης Ελένη Τσουραπά, «Βενετοί αξιωματούχοι στην Κρήτη: από τη δημόσια στην καθημερινή ζωή (16^{ος}-17^{ος} αι.)», *Θησαυρίσματα* 36 (2006), 221-222 και υποσημ. 157.

81. Βλ. σχετ. Iohannes Cornelius, *Statuta Veneta, Venetiis 1709* (στο εξής *Statuta Veneta*), lib. III, cap. IV.

82. Στο θέμα αναφέρονται επίσης τα κεφ. V, VI, LX του 3^{ου} βιβλίου καθώς και το IX κεφάλαιο του 6^{ου} βιβλίου.

αμέσως μετά το θάνατο του πατέρα σε διανομή⁸³. Μία περαιτέρω ανάλυση θα οδηγούσε αναγκαστικά σε επαναλήψεις, αφού ο θεσμός από τη μητρόπολη μεταφέρθηκε αρκετά πιστά και στην αποικία της Κρήτης, όπου και γνώρισε από πολύ νωρίς ιδιαίτερη διάδοση.

Η ορολογία που χρησιμοποιείται στα κρητικά έγγραφα χαρακτηρίζει παρόμοιες ενώσεις ως “fraterna societas” ή “fraterna compagia” (στα ιταλικά), ή απλά “fraterna”, όρος, ο οποίος στις ελληνόφωνες πράξεις μεταφέρεται ως “φρατέρνα κομπανία” ή απλά “φρατερνιτά”. Διαδεδομένες επίσης στα ελληνικά έγγραφα είναι και πιο περιφραστικές διατυπώσεις, όπως «ὡσάν ἀδελφὸς τῆς ἀδελφοσύνης» ή «ἰντερβενίρωντας ἰν φρατέρνα», φράσεις οι οποίες περιγράφουν συνήθως τον εταίρο σε μια τέτοια κοινωνία και τις ενέργειές του.

Με το θάνατο λοιπόν του πατέρα συνιστάται ανάμεσα στους άρρενες κατιόντες του κοινωνία. Στο σχηματισμό μετέχουν όχι μόνο τα αδέλφια αλλά και τα παιδιά πεθαμένων αδελφών, τα οποία και υπεισέρχονται στην κληρονομία κατά ρίζες⁸⁴. Από τη συγκεκριμένη κοινωνία, θεωρητικά τουλάχιστον, αποκλειόταν οι κόρες, οι οποίες δεν επιτρεπόταν ούτε να μετέχουν σε παρόμοια κοινωνία, ούτε και να συγκροτήσουν μεταξύ τους κάτι ανάλογο⁸⁵. Βέβαια οι μαρτυρίες των εγγράφων δείχνουν ότι η απαγόρευση αυτή παραβιάστηκε από πολύ νωρίς. Σύμφωνα με μία πράξη του Pietro Pizolo στην κοινωνία των Bensabono, Spieraindio, Alberto, Iohanni και Marco de Alexandria, μετέχει χωρίς κανένα πρόβλημα και η αδελφή τους Thomasina⁸⁶. Άλλο ανάλογο παράδειγμα δεν έγινε δυνατόν να εντοπιστεί, όμως αποτελεί πιστεύω ισχυρή ένδειξη για τον τρόπο λειτουργίας του θεσμού.

83. «Volumus, quòd fratres mortuo Patre remaneant in fraterna compagnia, quamdiu diuisi non fuerint ...», *Statuta Veneta*, lib. III, cap. IV.

84. «... Item in germanis consaguineis filiis fratrum inter se, sive cum patruis. Et non procedat ultra fraterna compagnia ...», *Statuta Veneta*, lib. III, cap. IV. Πρβλ. σχετικά και «... Ἐδεκί ὁ κυρ Νικολός Βαρούχας Σταθόπουλος δίδι καὶ πουλί ἅπου τὴν σήμερον καὶ ὀμπρὸς ὀδιά λόγου του καὶ ὡσάν κομεσάριος τοῦ ποταὶ κυρ Γεωργιλά, τοῦ ἀδελφοῦ του, καὶ ὁ Τζανῆς, υἱὸς τοῦ ἄνοθεν ποταὶ κυρ-Γεωργιλά, ὀγιὰ ὀνομάν του καὶ ὡσάν ἀδελφός τζι ἀδελφοσίνης του διδουν καὶ πουλοῦν ἀποδὰ καὶ ὀμπρὸς τοῦ μισερ Τζόρτζι Βαρούχα, υἱὸς τοῦ μισερ-Τζουάνε, τα καταλίματα γί καὶ τόπο ὅλον τον εμισο βαλμένω στο χορίων Μοναστιρακι ...», 4/8/1609, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 602.

85. «... Sorores autem inter se, et cum fratribus non sint in fraterna compagnia, sed facient inter se sorores rationes eorum tantum, quae habuerint à Patre, vel Avo, vel aliquo alio de superioribus Masculis per lineam ascendentem, et etiam cum fratribus, si fratres inter se remaneant in fraterna compagnia, nisi, et ipsi divisionem fecerint ...», *Statuta Veneta*, lib. III, cap. IV.

86. «Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego suprascripta Thomasina vobis Bensabono, Spieraindio, Alberto, Iohanni et Marco de Alexandria fratribus meis de nostra fraterna societate et desuper omnibus ab innicio usque modo ...», 8/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 179.

Στην περιουσία της αδελφικής κοινωνίας περιλαμβάνεται ολόκληρη η αδιαίρετη οικογενειακή περιουσία, ανεξαρτήτως μάλιστα αν αυτή προέρχεται από την πατρική ή τη μητρική πλευρά. Αντίθετα στο όλο σύνολο δεν συγκαταλέγονται παροχές, που περιήλθαν στα αδέλφια από γαμική ή κληρονομική αιτία, καθώς επίσης και κινητά ή ακίνητα, τα οποία ρητά καταλείφθηκαν από τον πατέρα σε συγκεκριμένο παιδί⁸⁷. Η δημιουργούμενη με αυτόν τον τρόπο, ανεξάρτητη περιουσιακή ομάδα ανήκει εξ αδιαιρέτου σε όλα τα αδέλφια και αντιμετωπίζεται από το δίκαιο ως σύνολο. Κανείς από αυτούς δεν μπορεί μεμονωμένα να διενεργήσει πράξεις διαχείρισης ή απαλλοτρίωσης, αλλά κάθε φορά απαιτείται η σύμπραξη και των άλλων κοινωνών⁸⁸. Ο συγκεκριμένος κανόνας φαίνεται ότι γνώρισε πολλές παραβιάσεις με αποτέλεσμα το 1617 το Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας να απαγορεύσει ρητά τις μονομερείς υποθηκεύσεις της κοινής περιουσίας χωρίς τη ρητή συναίνεση και των άλλων αδελφών⁸⁹.

87. «... Si pater, vel aliquis de ascendentibus aliqua specialiter dimiserit filio, vel alicui de inferioribus, illud non erit in fraterna compagna ...», *Statuta Veneta*, lib. III, cap. IV.

88. «... Έδεκί ή κερ' -Ανέζα Βιτζιλοπούλα, χηρα του ποταί Θομά Βαρούχα Βασιλόπουλ(ου), και ο υιό τζι ό Κόστας Βασιλόπουλος δίδουν και πουλ(ούν) του μισερ Τζουάνε Γιάλινά και τον αδελφίων του -ό πίος ήναι φρατερνιτά και με τζι άλλους του αδελφούς και γίνεται το ινστρουμέντο εις τ' όνομάν του να το χουν όμάδι και τουτο-, όσάν αδελφός τζι αδελφοσίנים, τό άμπέλλι και χωράφιν όπου έχουν, υγουν τιν πάρτεν τονε, κρασμένω στο Κούπο ...», 2/7/1604, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 241. «... Έδεκί ό Γεώργις Καναβάς και Ιωάννης, αδελφος του, ποταί Άντόνι άπου το χωρίο Μερονα θέλου και δίδουν και πουλούν όσάν αδελφί τζι αδελφοσίנים του δάσκάλου του Νικολ(ό) Σκορδίλι Καλομενόπουλ(ου), υιός του κυρ-Χριστοδούλ(ου), τό άμπέλλι όπου εχουν, κρασμένω στο Ροβήθι ...», 29/4/1605, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 305.

89. «... Essendo per Legge nello Statuto Nostro deciso, che la fraterna compagna s' intenda, quando li fratelli non sono trà di essi divisi nelle facolta, et occorendo, ch' alcuno, ò per mal governo, o per altro contraza debiti, li beni di tutta la faccolta sono sottoposti, et cosi ne rimane il danno, et pregiudicio anco à quelli, che non ne hanno havuto colpa, dovendosi però proveder all' indemnità di questi con quell modo, che ricerca l' honesta, et il doverte. L' Anderà parte, che nell' avvenire non possa il fratello di fraterna, in alcuna manier, senza l'assenso espresso dell'altro fratello, ò con sottoscrizione propria, ò con atto publico, ò per via di commissione à cio particolarmente fatta, obligarlocin qual si vogliaforte di contratto, promessa ò debito nei beni della Fraterna, mà ogni obligatione, sia di che sorte si voglia, che da qui avanti fusse fatta, s' intenda per sempre propria, et sola di quell fratello, che l' avesse contratta, et i beni della sua specialità, e della sua portione di fraterna à lui spettanti, obligati à pagar non quelli d' altri fratelli in eta legitima costituiti, com' è giusto, et conveniente. Et se vi saranno fratelli minori, non vaglia alienatione, ò obligatione alcuna di Beni delle portioni à loro spettanti, se non fatta co'l consenso de Commisarii, ò Tutori, fondano sopra decreto del Magistrato : il quale conferisca autorità d' alienar, ò obligar over in satisfation di debito contrato per il padre, over indotar sorelle, overo per altre giuste cause, da esser particolarmente conosciute, et espresse nella Terminatione, che dal Giudice ordinario sara fatta servatis, servandis, secondo l' uso del Palazzo», 7/7/1619, *Statuta Veneta*, σσ. 362v-363r.

Βέβαια το σχήμα της αδελφικής κοινωνίας εμπεριείχε εξ ορισμού στοιχεία διενέξεων και ως εκ τούτου δεν ήταν πάντοτε βιώσιμο. Οι σχετικές διαλυτικές πράξεις αποτελούν σημαντική πηγή πληροφοριών για τη λειτουργία του θεσμού. Με τα έγγραφα αυτά καθορίζεται ρητά ότι οι αδελφοί-κοινωνοί αποφασίζουν από κοινού τη διάλυση της αδελφικής κοινωνίας, δηλώνοντας ότι στο μέλλον θα είναι ελεύθεροι και διαιρεμένοι τόσο οι ίδιοι όσο και τα περιουσιακά στοιχεία της κοινωνίας, ανεξαρτήτως μάλιστα της προέλευσής τους⁹⁰. Την κεντρική πράξη ακολουθούν συνήθως *contracartule* των υπόλοιπων αδελφών-κοινωνών, στις οποίες δηλώνεται η συναίνεση και η ικανοποίησή τους⁹¹.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι πράξεις αυτές σε ελάχιστες περιπτώσεις αναφέρονται σε λεπτομέρειες της διανομής. Κυρίως λειτουργούν ως διαλυτικά έγγραφα της κοινωνίας και επικουρικά ως εξοφλητικές αποδείξεις μεταξύ των ενδιαφερομένων. Στη λογική αυτή εντάσσονται επίσης και οι ανεξάρτητες αποδείξεις σταδιακής αποπληρωμής των σχετικών οφειλών, που, όπως είναι λογικό, προέκυπταν από τον οικονομικό διακανονισμό μεταξύ των μερών⁹². Χαρακτηριστικό εν προκειμένω είναι το παράδειγμα των Nicolaus και Iacobus Miegano, οι οποίοι τον Μάρτιο του 1300 κατά τη λύση της αδελφικής τους κοινωνίας, συντάσσουν δύο διαδοχικές πράξεις, εκ των οποίων η μεν πρώτη διέλυε την “*fraterna societas*”⁹³, και η δε δεύτερη προχωρούσε στην αυτούσια διανομή της περιουσίας⁹⁴.

90. «... Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego Iohannes Malasacha filius quondam eiusdem Bartholomei Malasacha dilecto fratri meo habitatori Candide de tota nostra fraterna compaignia et de quantocumque tibi ad dicendum vel inquirendum habui tam paterno quam materno iure sive aliqua propinquitate vel successione nec non de quantocumqueinsimul vel divisim habuimus vel aquisivimus et nobis habere pertinuit paterno, materno fraterno iure vel debito hereditatis, propinquitatis vel successionis et desuper omnibus ab inicio usque modo et insuper a me meisque heredibus tu cum tuis heredibus divisus et difinitus es amodo desuper omnibus securus et quietus permanes in perpetuum quia nichil inde remansit et cetera ...», 16/6/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 780· 5/2/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 28.

91. 16/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 230· 16/6/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 781· 5/2/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 108.

92. 23/1/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 14· «... Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego suprascriptus Nicolaus (Megino habitator Chanee) cum meis heredibus tibi Leonardo fratri meo et tuis heredibus de illis perperis .CC. que tu michi ad dandum remansisti tempore nostre divisionis nostre fraterne societatis et de toto et supercuncto habere quod michi debuisti in denariis vel rebus et de omnibus alliis rationibus et speciebus que ab inicio usque modo michi dare debuisti ...», 1/5/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 71, συναφής είναι και η αμέσως προηγούμενη πράξη (αρ. 70), στην οποία όμως δεν γίνεται λόγος για αδελφική κοινωνία· 9/5/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 94-99· 27/12/1302, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 516.

93. 21/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 267 και 21/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 268 (*contracartula*).

94. 21/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 269 και 21/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 270 (*contracartula*).

Παρόμοια διάλυση αποτελούσε κατά βάση ελεύθερη επιλογή των κοινωνιών. Βέβαια σε σπάνιες περιπτώσεις μπορούσε να επιβληθεί εμμέσως ή αμέσως από διατάξεις τελευταίας βουλήσεως, ιδιαίτερα αν οι διαθέτες δεν επιθυμούσαν τα κληροδοτήματά τους να συγχωνευτούν με την περιουσία της αδελφικής κοινωνίας και έθεταν έναν παρόμοιο όρο ως προϋπόθεση για την ανάληψη του κληροδοτήματος⁹⁵. Με την ίδια λογική αντίστοιχοι όροι μπορούσαν να επιβάλλουν τη διατήρηση ενός τέτοιου σχήματος, ιδιαίτερα αν ο διαθέτης εκτιμούσε ότι η κληρονομία θα ήταν με αυτόν τον τρόπο περισσότερο προστατευμένη⁹⁶, ή υπήρχαν ακόμη σε εκκρεμότητα συλλογικές υποχρεώσεις της κοινωνίας, όπως η αποπληρωμή χρεών ή η αποκατάσταση άγαμων κορών της οικογένειας⁹⁷.

95. «... Idcirco ego Anastassu, relictā Nicolai Caravello quondam ... Residuum autem omnium bonorum meorum mobilium et immobilium quocumque modo michi pertinentium dimitto quod ponantur in stacione vel abili in lucro licito sicut voluerit suprascriptus Iohannes Secreto et de predicta fiat capitale singulis annis. Et quandocumque suprascriptus Iohannes Secreto fuerit a parte et fratribus eius divisus, /tunc/ volo quod libere in eum capitale et prode debeant devenire ut de ipsis faciat ad suum benepalcitum. Si vero ante dictam divisionem obierit, volo quod licitum sit sibi de ipsis sicut ipsi placuerit ordinare et sicut ordinaverit ita dentur ...», 30/7/1328, *not. Andreas de Bello Amore*, McKee, Wills κτλ., αρ. 16· «... Idcirco ego Iacobus Cordeferro ... Residuum vero omnium bonorum meorum mobilium et immobilium dimitto Marino de Molino, nepoti mei, filio quondam Periere, filie mee, cum hac condicione, quod Franciscus de Molino, pater eius, et eius filii debeant facere sibi securum de filiali subiectione et fraterna societate et desuper omnia antequam ipse ...», 15/11/1330, *not. Andreas de Bello Amore*, McKee, Wills κτλ., 1998, αρ. 20· «... Idcirco ego Phylippa, relictā Iohannis Staurachi ... Et filii mei faciant divisionem de eo quod ipsi dimitto et prebeant eis de meo massaratico id quod eisdem ser Iohanni et Hergine videbitur. Divisio autem inter ambos filios meos fiat cum suprascripta filia mea maritabitur vel obierit ...», 13/11/1357, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills κτλ., αρ. 173.

96. «... Idcirco ego papas Georgius Coroni ... In quoi esse constituo meos fidei commissarios Michaelēm et Bartholomeum Coroni, filios meos dilectos ... Tamen volo et ordino quod dictus Bartholomeus qui est iuvenis non possit nec debeat facere aliquid in bonis meis et factis mee commissarie sine consensu suprascripti Michaelis, fratris sui, nec possit separari ab ipso Michaelē nec pettere partem se tangentem de meis bonis donec fuerit in etate annorum vigintiquatuor. Sciendum est autem quod si dictus Bartholomeus fecerit bene facta sua et uxorabitur cum voluntate et consensu predicti Michaelis, fratris sui, possit separari ab ipso Michaelē et pettere partem se tangentem de meis bonis antequam veniat in dicta etate ... », 7/1/1348 (m.v. 1347), *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills κτλ., αρ. 157· «... Id circo ego Amorus Quirino ... At tamen quod non possint predicti filii mei facere divisionem inter se de bonis que eis dimitto nisi numero eorum fuerit ad etatem annorum decemocto ...», 3/6/1326, *not. Leonardo Quirino*, McKee, Wills κτλ., αρ. 346· 17/3/1518, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 52.

97. 13/11/1357, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills κτλ., αρ. 173· «... Idcirco ego papas Iani Tricha ... Item volo et ordino quod nulla divisio fiant inter filios meos, si prius non maritetur suprascripta filia mea et solvantur suprascripta yperpera trecenta et quinquaginta ...», 12/10/1333, *not. Albertinus Maça*, McKee, Wills κτλ., αρ. 459· 4/2/1610, *Μανόλης*

Σε συνθήκες ομαλής διάλυσης, ο μεγαλύτερος από τα αδέλφια καθόριζε τα μερίδια των κοινωνών, ενώ ο μικρότερος αντίστοιχα επέλεγε πρώτος. Επειδή μάλιστα παρόμοιες διανομές δεν γινόταν πάντοτε με τον δικαιότερο τρόπο, ο Tierpolo ήδη από το 13^ο αιώνα επέβαλλε τη διανομή της περιουσίας σε ίσα μερίδια⁹⁸. Βέβαια ένα τέτοιο κλίμα συναίνεσης δεν ήταν δυνατό να επιτευχθεί πάντοτε. Στην καλύτερη των περιπτώσεων διαιτητές κοινής αποδοχής πραγματοποιούσαν τη διανομή και το σχηματισμό των μεριδίων. Διαφορετικά η ανάμειξη της δικαιοσύνης ήταν αναπόφευκτη.

Όλα τα παραπάνω δεδομένα θα πρέπει πάντοτε να εκτιμώνται κάτω από το πρίσμα του μεγάλου χρονικού εύρους της εξεταζόμενης περιόδου, γεγονός που αναμφισβήτητα επέβαλε εκ των πραγμάτων εξελίξεις και διαφοροποιήσεις στο δίκαιο τόσο της μητρόπολης όσο και των αποικιών. Όπως λοιπόν προκύπτει από τις υπάρχουσες πηγές ο κανόνας της υποχρεωτικής σύστασης αδελφικής κοινωνίας – στην Κρήτη τουλάχιστον – σταδιακά περιορίστηκε, για να ατονήσει εντέλει τους δύο τελευταίους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας στο νησί⁹⁹. Βέβαια είτε από συνήθεια είτε από αναγκαιότητα τα αδέλφια συνέχιζαν και μετά το θάνατο του πατέρα να λειτουργούν συλλογικά αντιμετωπιζόμενα ως ομάδα από το δίκαιο κατά τη διαχείριση της κοινής και αδιαίρετης περιουσίας¹⁰⁰. Τους αιώνες αυτούς παρόλο που υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες ύπαρξης αδελφικών κοινωνιών

Βαρούχας, αρ. 639· «... Έδεκί ή κερα Κατερίνα Πελεκανοπούλα, χήρα του ἄνοθεν ποταί Κουτρουβάρι, καὶ ὁ Μανόλις, ὁ υἱὸς τῆς, ὅσαν ἀδελφὸς τῆς ἀδελφοσίνης, διὰ ὄνομαν τῆς κερά κερα-Καλῆς, τῆς θυγατέρα τῆς, ὑπο τὸ ἓν μέρος κάμνοντας, καὶ ὁ κυρ Νικολὸς Βαρούχας Σταθόπουλος ποταί κυρ-Γεωργιλά διὰ ὄνομάν του ὑπὸ τὸ ἕτερον μέρος, ἦρθαν εἰς τιν παρούσαν ὁμιλίαν καὶ σίβασιν ὑπανδρίας ... καὶ ὁ λεγόμενος Μανόλις ὀμπλεγάρι τα καλὰ τονε ὅσαν ἀδελφὸς τῆς ἀδελφοσίνης ...». 25/4/1611, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 712· 28/7/1611, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 721· «... Έδεκί ὁ κυρ Νικολὸς Παπαγιάνόπουλος ποταί Ντανιῆλε ... θέλι ἄπου τὴν σήμερον καὶ ὀμπρὸς ὅσαν ἀδελφὸς τῆς ἀδελφοσίνης καὶ τάσι τῆς ἀδελφίς του τῆς κερα- Καλέργας ... ὁδιὰ πρικίων καὶ ἀδελφομίρι ...». 10/8/1612, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 789.

98. «Decernimus, quod cum hactenus sit Venetiis consuetum, quod maior frater Possessiones parvis dividebat, et minor sive minores fratres partes à maiori fratre designatas accipiebant, de cetero volumus, quod omnes fratres in dividendis Paternis Possessionibus sint aequales», *Statuta Veneta*, lib. III, cap. V.

99. Βλ. σχετ. Zordan, ὁ.π., σ. 191.

100. «... ἐγὼ Αἰκατερίνα, χήρα τοῦ ποτὲ κῦρ Τζώρτζη Ντακάταρω ... Ἐτι ἀφίνω τοῦ λεγομένου κῦρ Μαρύ, τοῦ υἱοῦ μου, διὰ τὴν ψυχὴν μου ὅλλους μου τοὺς ντεπιτόρους νὰ τοὺς σκουδάρι, νὰ τὰ κάμνει ὡς θέλει εὐγάνοντα ἀπὸ τοὺς λεγομένους μου ντεπιτόρους νὰ ἔναι ὁ Ἰωάννης ὁ Καρυότης ἀπὸ ταῖς Ἀρχάναις τοῦ Πετρέα καὶ ὁ Γιώργης ὁ Κουρτεζᾶς ὅ,τι μοῦ χρεωστοῦν μὲ τὴν ἀδελφοσύνην του, αὐτοὶ οἱ χρεοφελέταις οἱ δύο νὰ ἔναι τῆς θυγατέρας μου τῆς Μαρίετας ...». 13/1/1518 (m.v. 1517), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 50.

δεν εντοπίζονται ανεξάρτητα διαλυτικά έγγραφα, αφού φαίνεται να έχουν συγχωνευτεί με τη δεύτερη φάση της όλης διαδικασίας, τις περιουσιακές δηλαδή διανομές.

Ολοκληρώνοντας το συγκεκριμένο θέμα δεν είναι δυνατόν να μην αναφερθώ σε μία επιγραφή των αρχών του 14^{ου} αιώνα¹⁰¹, που προέρχεται από το ναό της Παναγίας στο Καλοδίχι Σελίνου¹⁰². Η εκκλησία, όπως δηλώνεται από το κείμενο, ανακαινίστηκε και αγιογραφήθηκε το 1332 από το γνωστό ζωγράφο Ιωάννη Παγωμένο¹⁰³, με την οικονομική αρωγή αρκετών από τους κατοίκους της περιοχής¹⁰⁴. Εκτός από τους δύο ιερείς, που φαίνεται ότι είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην όλη προσπάθεια¹⁰⁵, απαριθμούνται παραπάνω από τριάντα άτομα, τα οποία συνήθως αναφέρονται με βάση το όνομα του αρχηγού της οικογένειας, γεγονός που δικαιολογείται τόσο από την κρατούσα νομική αντίληψη, όσο και από το κυρίαρχο εκκλησιαστικό έθος. Αυτό που εν προκειμένω προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση στην επιγραφή είναι ο χαρακτηρισμός πέντε συνολικά «οικογενειακών σχηματισμών» με τον όρο «εταιρεία». Συγκεκριμένα αναφέρονται: «... Γεωργίου τοῦ Κοπετοῦ κὲ τῆς ἑτερίᾳς τοῦ· ... ἡ Σγουρογιανοῦ με τὴν ἑτερίᾳ

101. Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την ιστορικό της τέχνης κ. Θέτιδα Ξανθάκη, η οποία μου επισημάνει την παρουσία αυτής της επιγραφής, δίνοντας μου το έναυσμα για την περαιτέρω νομική επεξεργασία της.

102. Για το χωριό βλ. ενδεικτ. Σ. Σπανάκης, *Πόλεις και Χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, τ. Α', Ηράκλειο Κρήτης 1993, σ. 329

103. Κ. Καλοκύρης, «Ιωάννης Παγωμένος. Ο βυζαντινός ζωγράφος του ιδ' αιώνας», *Κρητικά Χρονικά* 12/1 (1958), 347-367.

104. «†ΑΝΑΚΕΝΤΙΣΤΥ Ὁ ΘΕΙΟΣ Κ'Ε ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ὙΠΕΡΑΓΓΗ(Σ) Θ(ΕΟΤΟ-ΚΟΥ) Κ'Ε ΑἴΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΗΑΣ, ΔΕΙ' ἘΞΟΔΟΥ Κ'Ε ΣΕΙ[Ν]ΔΡΟΜΗΣ ΝΕΙΚΗΦΟΡΟΥ (ΙΕΡΕΩΣ) ΤΟΥ ΠΡΟΤΟΠΑΠΑ Κ'Ε ΤΗΣ ΣΙΒΗΟΥ ΑΙΤΟΥ· ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΕΙΕΡΕΟΣ ΤΟΥ ΝΟΜΕΙΚΟΥ Κ'Ε (ΤΗΣ ΣΥΜΒΙ)ΟΥ ΑΙΤΟΥ Κ'Ε Τὸν ΤΕΚΝΟ ΑΙΤΟΥ· Νηκήτα τοῦ Καλαμάρη κὲ τῆς [συ]μβήου αὐτοῦ· Νηκολ(άου) τοῦ· Ἀμαγερ(έ)πτου κὲ τῆς σηβήου αὐτοῦ· Σκορδήλη τοῦ Μουσογιάνη· (Π)ατζὸς ὁ Γηράρδου· Νηκολάου τοῦ Παρτζάλη· Γηράρδου ὁ Καλή-νηκος κὲ τὸν τέκνο αὐτοῦ· Μιχαήλ ὁ Ῥάπτis ... πουλος κὲ ὁ ἀδε(λφ)ή τοῦ· Νηκόλας ὁ (Ο)χτοκέφαλος· Γεώργη ὁ Συ(τ)ουκομάρης· Γεωργίου τοῦ Κοπετοῦ κὲ τῆς ἑτερίᾳς τοῦ· Στεφάνου Κηπρέ(ο)υ· Μαρήνου τοῦ Βαππακᾶ ... κη ... οπούλου· Ἀχλάδη τοῦ Καλογή-ρου· ἡ Σγουρογιανοῦ με τὴν ἑτερίᾳ τῆς κὲ με τὰ πεδῆα τ(ῆ)ς ... με τὴν ἑτερίᾳ τοῦ· ἡ Στεφανάδες ὅλη με τὴν ἑτερί(αν) τὸν· Ἐξελουρήκη ὅλη με ἐ(ταιρείαν) τὸν κὲ με (τὰ) πεδ(ιά) τὸν· ὁ Σγουρός· Ἰωάννης ὁ Σγουρογιάνης· Μηχαήλ ὁ Λαφράγκης· Ἰωά(σ)αβ ... Μιχαήλ ὁ Καλαμάρης· Νηκόλας ὁ Παπαδόπουλος· Ἀνδρέας ὁ Σαληβαρᾶς· Ἰωάννης ὁ Ῥαπ(τα)όπουλος· Γεώργιος ὁ ...πλν... (μ)ὲ τὴν γυνέκαν ... Γεώργιος ὁ Θερηανὸς με ... ἘΤΕΛΕΓΟΘΕΙ Ἡ ΠΑΡΟῖΣΑ ἘΚΛΕῖΣΕΙΑ ΔΕΙΑ ΧΕΙΡΟΣ Ἀ(ΜΑΡΤΩ)ΛΟΥ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΤΑΧΑ ΚΕ ΖΟΥΓΡΑΦΟΥ ΤΟΥ ΠΑΓΩΜΕΝΟΥ, Ε(ΠΙ)ΕΤΟΥΣ ΣΤΩΜ ἡμερᾶ παρ(α)σκ(ε)βη», G. Gerola, *Monumenti Veneti dell'isola di Creta*, Venezia 1932-1940, σσ. 462-463, αρ. 41.

105. Ο αναβαθμισμένος ρόλος των δύο αυτών ιερατικών ζευγαριών είναι δεδομένος αφού και τα ονόματά τους γράφονται στην επιγραφή με κεφαλαία γράμματα και οι ίδιοι παρίστανται από το ζωγράφο ενδεδυμένοι με πολυτέλεια να δέονται στους αγίους.

τῆς κὲ μὲ τὰ πεδῆὰ τ(ῆ)ς ... μὲ τὴν ἑτερῆα τοῦ· ἡ Στεφανάδες ὅλη μὲ τὴν ἑτερῆ(αν) τῶν· Ἐξελουρήκη ὅλη μὲ ἐ(ταιρείαν) τῶν κὲ μὲ (τὰ) πεδ(ιά) τῶν...». Η χρήση της λέξης «εταιρεία» αποτελεί ούτως ή άλλως μεμονωμένο παράδειγμα, αφού παρόμοιος όρος δεν έγινε εφικτό να εντοπιστεί στα κατάστιχα των ελληνόγλωσσων νοταρίων που ερευνήθηκαν. Εκτός όμως από την χρήση του, προβλήματα παρουσιάζει και η ερμηνεία του όρου. Η αυτονόητη σκέψη να γίνεται αναφορά σε κάποια μορφή εμπορικής εταιρείας δεν προβάλλει πιθανή, αφού για τον καθορισμό παρόμοιων σχηματισμών οι πηγές χρησιμοποιούν συνήθως τη λέξη «συντροφία». Εξάλλου η παράλληλη ύπαρξη πέντε παρόμοιων εμπορικών συνενώσεων στο μικρό οικισμό του Καλοδικίου Σελίνου μάλλον θα αποτελούσε παραδοξότητα. Κατά την εκτίμησή μου λοιπόν αρκετά πιθανόν είναι ότι πρόκειται για περιπτώσεις αδελφικών κοινωνιών, οι οποίες συνέδραμαν οικονομικά στην ανακαίνιση του ναού. Στην εκδοχή αυτή συνηγορεί και η ιδιαίτερη μνεία σε δύο από τις περιπτώσεις των τέκνων των εταίρων-αδελφών, τα οποία εφόσον βρισκόταν εν ζωή οι ανιόντες τους δεν μπορούσαν να μετέχουν στην αδελφική κοινωνία. Η ερμηνεία αυτή εξάλλου δικαιολογεί και την ίδια την χρήση της λέξης «εταιρεία», η οποία και αποτελεί την ακριβή μετάφραση του λατινικού «societas». Η επιλογή παρόλο που δεν συμφωνεί με την κρατούσα στη μεταγενέστερη νοταριακή πρακτική ορολογία, συνάδει με το βυζαντινότροπο ύφος της επιγραφής και τη λογιότητα που αποπνέει.

Εφόσον παρόμοια υπόθεση εργασίας γίνει δεκτή, η επιγραφή αποτελεί μία ενδιαφέρουσα μαρτυρία για τη λειτουργία των αδελφικών κοινωνιών στην περιοχή των Χανίων, από την οποία δεν διασώζονται παρά ελάχιστα δείγματα νοταριακών πράξεων, μαρτυρία η οποία καθίσταται ακόμη πιο σημαντική εξαιτίας της πρωϊμότητάς της και της προέλευσής της από τον ορθόδοξο πληθυσμό του νησιού.

7. Μία απλή εξ αδιαιρέτου κυριότητα

Η υπό κανονικές συνθήκες διάλυση της αδελφικής κοινωνίας δεν οδηγούσε αναγκαστικά στη δημιουργία αυτοτελών μεριδίων. Άλλοτε γιατί το επέβαλλε η ίδια η μορφή της περιουσίας, άλλοτε γιατί το ευνοούσαν τα συμφέροντα των μελών της οικογένειας, η εξ αδιαιρέτου κυριότητα ορισμένων τουλάχιστον περιουσιακών στοιχείων συνεχιζόταν και μετά τη λύση της «αδελφосύνης». Στις περιπτώσεις αυτές θα πρέπει φυσικά να προστεθούν και εκείνες κατά τις οποίες τα αδέλφια εξ αρχής δεν προέβαιναν στη σύσταση κοινωνίας, αλλά μετά το θάνατο του πατέρα επέλεξαν τη λύση της διανομής της οικογενειακής περιουσίας σε ιδανικά μερίδια.

Βέβαια κάτω από ορισμένες περιστάσεις η αυτούσια διανομή των περιουσιακών στοιχείων καθίστατο αναγκαία. Η πρακτική που ακολουθείται

δεν διαφέρει ιδιαίτερα από αυτή που περιγράφηκε παραπάνω για την αδελφική κοινωνία. Αυτό σημαίνει ότι σε μία πρώτη τουλάχιστον φάση, επιδιώκεται η διανομή της περιουσίας μεταξύ των αδελφών ή των κατιόντων τους¹⁰⁶. Για το σκοπό αυτό επιστρατεύονται ποικίλα μέσα. Αν για παράδειγμα δεν είναι δυνατή η αυτούσια διανομή, αγοραπωλησίες¹⁰⁷, ανταλλαγές¹⁰⁸ και δωρεές¹⁰⁹ βοηθούν στο σχηματισμό των μεριδίων, ενώ σε περίπτωσεις διαφωνίας, η λύση των διαιτητών προτιμάται¹¹⁰. Τα μερίδια των δικαιούχων χωρίζονται όχι μόνο πραγματικά αλλά και εκτιμώνται σε χρηματική αξία, ενώ συνήθως ακολουθεί κλήρωση¹¹¹. Ο Νικολό Μακρυμάλης για παράδειγμα, είχε παραχωρήσει το 1609 την περιουσία του στα τέσσερα παιδιά του, χωρίς όμως να προσδιορίσει επακριβώς τις μερίδες τους. Τα παιδιά λοιπόν θέλοντας «... αγαπητικά να μιράσουν τ'αμπέλιά τος ...» όρισαν κριτή, ο οποίος και έκανε τη διανομή καθορίζοντας το μερίδιο του καθενός¹¹². Ανάλογη μοιρασιά διενεργούν το 1613 και οι αδελφοί Μαρκόπουλοι. Ο αφηγηματικός χαρακτήρας του εγγράφου περιγράφει με αρκετές λεπτομέρειες την ακολουθούμενη στις περιπτώσεις αυτές διαδικασία. Στη σχετική πράξη ενσωματώνονται τόσο το συνυποσχητικό όσο και η ίδια η διαιτητική απόφαση. Η αυτοψία πραγματοποιείται παρουσία του νοταρίου, ο οποίος και καταγράφει αναλυτικά τις ενέργειες των κριτών¹¹³. Η

106. 23/5/1290, *Catasticum Dorsoduri*, αρ. 26· 12/8/1525, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 45· «... Φανερήν καὶ ἐμολογειμένην σιγκουρτὰ κάμνο ἐγὼ, ὁ Ἰωάννη Μαγγαφούρης ... ὅτι ἀπὸ τὴν σήμερον καὶ ἐμπροσθε νὰ μὴν μπορῶ νὰ γιρεύσω τὸν ἀδελφόν μου τὸν Μπέρω ἥς ὅ,τι πράγμα ἤθελεν φένεσταν καὶ ἔνε ἡπὸ τοῦ πατρός μας παρα νὰ τὰ μιράζομεν ὅλα μέσα, ἥτις στάμπελε ὅσαν καὶ μόμπελε ...», 5/4/1541, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 218.

107. 27/6/1393, *Memoriali*, αρ. 1602· 24/11/1607, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 20· 29/7/1610, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 97.

108. 18/5/1594, *Michiel Gradenigo*, αρ. 60· 1/10/1633, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 668.

109. 11/3/1609, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 60.

110. 29/3/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Α', αρ. 377· 9/10/1587, 9/3/1588, 17/3/1588, Κ. Μέρτζιος, «Βιτζέντζος Κορνάρος-Ερωτόκριτος», *Κρητικά Χρονικά* 18 (1964), 229, 230-232, 233-234, αρ. 69, 70, 72· «... Ἐδεκί, ἔστοντας καὶ νὰ βρίσκουνται ἀμίραστοι εἰς το πρᾶμα ὁ ἀνοθεν κυρ-Μιχελίς (Βαρούχας Σετενές) με τοὺς ἀδελφούς του, ἥτζι εἰσε στάμπιλλε, ὅσαν καὶ μόπιλλε, τὴν σήμερον θέλ(ουν) γιὰ νὰ λήψουν ἀπο τραβάγιας, πιασμούς, ἐξοδες καὶ βασανα τῶν καλεσιμάτων, με τον παρὸν ἰνστρουμέντο καὶ σιβάζονται, ὕγου ὁ ἀνοθεν κυρ-Μιχελίς με τὸν κυρ-Ἰωάννη καὶ κυρ-Νικόλα καὶ κυρ-Γεώργι, τοὺς ἀδελφούς στου, καὶ βάνου ὁδία κριτάδες ...», 3/2/1606, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 353· 12/10/1614, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 233, 234· 4/8/1628, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 510· 9/6/1644, *Μαρίνος Αρκολέος*, αρ. 89 (σε περίληψη).

111. 6/6/1645, *Μαρίνος Αρκολέος*, αρ. 230 (σε περίληψη).

112. 28/2/1609, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 569.

113. «... Ἐδεκί ὁ Νικόλας καὶ μαστρ'-Αντρέας καὶ Γεώργις ἀδελφοὶ Μαρκόπουλι ἤρθαν στι τὴν παρούσαν σίβασι καὶ ἡ τρεῖς θεληματικὴ καὶ λεντζέρου ὁδία μιραστί τονε καὶ καλῆς κοσιέντζιας ἄνθρωπο τὸν ἀφέντι τὸν Πέτρον Κορνάρω ... Τὴν αὐτὴν ὅρα

δικαιολογητική βάση όλων αυτών των ενεργειών δίνεται μέσα από τις ίδιες τις γραμμές των σχετικών εγγράφων. Η «στράτα τῆς βενετικῆς αὐθεντίας» αποφεύγεται όχι μόνο για το ψυχοφθόρο του πράγματος, αλλά και για το χρονοβόρο και το πολυέξοδο¹¹⁴. Εξάλλου ακόμη και στις περιπτώσεις αυτές, το ίδιο το δικαστήριο φαίνεται να καταφεύγει στην χρήση διαιτητών, για την υλοποίηση της αυτούσιας διανομής¹¹⁵.

Βέβαια κάποιες άλλες περιπτώσεις φαίνεται να μην λύνονται τόσο απλά. Το έγγραφο ενός συμβιβασμού από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, με τη γλαφυρότητα του κειμένου, δίνει μια καλή εικόνα για την τροπή που μπορούσαν να πάρουν παρόμοιες υποθέσεις. Ο Μανόλης Κονταρίς αντιμετώπιζε για πολλά χρόνια προβλήματα με την αδελφή του Ελένη, αρνούμενος τα δικαιώματά της στην πατρική κληρονομιά. Όμως η απειλή των δικαστηρίων έκαμψε εν τέλει την αδιάλλακτη στάση του, αναγκάζοντάς τον να υποχωρήσει και να παραχωρήσει στην αδελφή του το μερίδιο που της αναλογούσε, επιδιώκοντας με αυτόν τον τρόπο να αποφύγει όπως χαρακτηριστικά τονίζεται στην πράξη «... πάσα ἔξοδον και κρίσιν καὶ πειρασμοῦς ...»¹¹⁶.

ἐκίνησεν ο ἄνοθεν αφέντις Κορναρος με τζι ανοθεν ἀδελφούς καὶ ἐγώ, ὁ κατῶγεγραμένος νοδαρος, καὶ περ στράτα ὁ ανοθεν αφέντις Κορναρος ἤβρικεν καὶ το Νικολα Δρουλούκι Κουτζουρο καὶ ἐπῖρεν τον ἐκίνος για σιντροφόν του καὶ ἀποκί ἐπίγαμεν εἰς τιν Ἀρχοντικί Περβόλα καὶ ἐμίρασεν ὁ ανοθεν αφέντις Πέτρος ... Ἀκομί τὴν ναυτὴν ἡμέρα ο ἄνοθεν μιραστῆς ἐπῖγεν ἀποκί καὶ κιθε με τζι ανοθεν ἀδελφούς καὶ ἐπίγα καὶ ἐγώ, ὁ κατῶγεγραμενος νοδαρος, καὶ ἐμίρασεν τα δύο τονε σόχορα ...», 10/4/1613, Μανόλης Βαρούχας, αρ. 841.

114. «... Vertendo molte et diverse differentie l' infrasc(ritt)e parti, cioè il cl(arissi)mo sr Marco Abramo fuo del cl(arissi)mo sr Ant(oni)o dall' una, et il cl(arissi)mo sr Ant(oni)o Pandimo intravenendo come comesso a questo effetto delle cl(arissi)me sre Cornarola et Marieta Abramo sorelle di d(ett)o sr Marco ... qualli hanno molte et diverse prentesioni reciprocanti tra l' una et l' altra parte per li beni stabelli et mobelli paterni et materni et altre loro pretensioni che caudano d' essi voleva usare nanti la Giust(iti)a, et per sviar(?) le litte spese strazij et odij di palazzo che avevano da seguire, per cio dette parti da amorevoli et caritevoli frat(ell)o et sorelle voglio(n) che dette loro pretensioni siano rimesse decise liquidate et determ(in)ate da Giudici Arbitri ...», 20/3/1646, A. Vincent, «Ο ποιητής του Φορτουνάτου. Ανέκδοτα έγγραφα για τον Μάρκο Αντώνιο Φώσκολο», *Θησαυρίσματα* 4 (1967), 74-75, αρ. 9. Η απόφαση της συγκεκριμένης υπόθεσης βγήκε από τους κριτές μερικές μέρες αργότερα: 24/3/1646, Vincent, ό.π., 75-76, αρ. 10.

115. 17/6/1644, Μαρίνος Αρχολέος, αρ. 91 (σε περίληψη).

116. «... Ἐγώ ὁ Μανόλ(ις) ὁ Κονταρίς τοῦ ποτὲ παπᾶ Κονσταντίν(ου) ἀπο το Καϊνούριω Χωρίω τῶν Καρῶν, ἔστωντας καὶ να ἔχω διαφορὰν και κρίσιν μετα σὲν τὴν ἀδελφή μου τὴν Ελένην κατὰπῶς φαίνεται φανερά να ζητᾶς και να μου γυρεῦης ἀπὸ τα πρᾶγματα ὁπόχω τὴν σήμερον ἀπὸ τῶν γωναίων μας γωνικά καὶ ἄλα τίβετις. Καὶ ἐγώ ποτὲ δὲ σου ἐσυνιβάζουμου θεληματικὸς να σου δῶσω ἀπὸ τα εἰρημένα πρᾶγματα το ἀδελφομίρι σου, διατὶ ἤχα βουλαῖς καὶ πολαῖς κόντρες ἐσὲν τῆς ἀδελφῆς μου καὶ τὸ [αὐτῆς] δικέωμα σου δὲν εγνώριζα. Λοιπὸν, τὴν σήμερον ἴδα καὶ ἐστοχάστηκα πάσα σου δικαίωμα καὶ διὰ να λήψωμαι ἀπὸ πάσα ἔξοδον και κρίσιν καὶ πειρασμοῦς ὅπου

8. Η περίπτωση των νόθων

Οι μέχρι στιγμής αναφορές, είχαν ως επίκεντρό τους τα νόμιμα αδέλφια. Όμως οι νοταριακές πηγές παρουσιάζουν μία αντίστοιχη εικόνα και για τα νόθα παιδιά¹¹⁷. Επανειλημμένως τα φυσικά αδέλφια εμφανίζονται να δρουν από κοινού, καλλιεργώντας τα εξ αδιαιρέτου κτήματά τους¹¹⁸, διενεργώντας εμπορικές επιχειρήσεις¹¹⁹ ή τακτοποιώντας τις κληρονομικές διαφορές μετά το θάνατο του πατέρα τους¹²⁰. Ανάλογες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τις σχέσεις των νόθων με τους νομίμους αδελφούς τους, αφού δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που τα νόμιμα παιδιά επιφορτίζονται από την πατρική διαθήκη με τη φροντίδα των ανήλικων νόθων αδελφών τους, και την απόδοση των αντίστοιχων κληροδοτημάτων από την πατρική περιουσία¹²¹. Αλλά και οι ευρύτερες σχέσεις με τα νόμιμα αδέλφια

ἔχω μετα σὲν τὴν εἰρημένη, θέλω θεληματικός καὶ ἀπομένω κοτέντος, ἀπὸ τὴν σήμερον καὶ ἔμπροσθεν ἕως μήναν ἕνα, να σου δῶσω και να σε κοτενταρω εἰς ὑπέρπυρα σ', ἀποροῦχα με στήμα καὶ εἰς τορναῖσα ...», 6/2/1547, Πέτρος Πατσιδιώτης, αρ. 22. Λίγες πράξεις αργότερα ακολουθεί και η εξοφλητική απόδειξη της αδελφής: 20/2/1547, Πέτρος Πατσιδιώτης, αρ. 25.

117. Βλ. σχετ. Χατζάκης, Φυσικά τέκνα κτλ., 181-219.

118. «Bartolomeus Contareno et Antonius Contareno fratres, filii quondam naturales Marini Contareno, habitatores in Melesse quia recepimus cum meis heredibus a te Moyse iudeo, filio Moysy iudei, habitatore in Candida et tuis heredibus mensuras tui boni furmenti cretensis .LXXIII. quas nobis dedisti mutuo usque per totum mensem iuliii proximum ...», 6/10/1280, Leonardo Marcello, αρ. 268.

119. 7/2/1300, Pietro Pizolo I, αρ. 40.

120. 13/4/1543, Ν. Παναγιωτάκης, «Μαρτυρίες για τον Κρητικό μουσικοσυνθέτη Φραγκίσκο Λεονταρίτη και για τη μουσική στην Κρήτη τους δύο τελευταίους αιώνες της βενετοκρατίας», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), 214-215, αρ. 21. Πρόκειται για το γνωστό μουσικοσυνθέτη Φραγκίσκο Λεονταρίτη και τον αδελφό του Zorzi, φυσικά τέκνα του ιερέα Nicolo Liondariti. Βλ. σχετ. Ν. Παναγιωτάκης, *Φραγκίσκος Λεονταρίτης, Κρητικός Μουσικοσυνθέτης του δεκάτου έκτου αιώνα. Μαρτυρίες από τη ζωή και το έργο του*, Βενετία 1990. Πρβλ. επίσης 24/7/1598, Μανόλης Βαρούχας, αρ. 22. και 20/9/1599, Μανόλης Βαρούχας, αρ. 56.

121. «Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego Iacobellus filius naturalis Petri de Caliva defuncti ... vobis Iohanni et Nicolao de Caliva fratribus commissariis suprascripti Petri patris nostri ... de illis yperperis in Creta currentibus .C., que suprascriptus Petrus pater noster dimisit sive legavit michi dare per cartulam sui testamenti ...», 21/8/1305, Angelo de Cartura, αρ. 185. «Manifestum facio ego Theodorus Scordhili, filius et commissaries condam Capadhocha Scordhili Psaromilingo, habiatator in turma Anopoli ... tam meo nomine quam nomine suprascripte commissarie, tibi Costa Scordhili, filio naturalis condam suprascripti Capadhoca poatris mei ... cum suprascriptus pater meus et tuus ad obitum suum me constituerit suum commissarium et in mea potestate dimisserit omnia bona sua et quod deberem dare illam partem que michi bonum videretur filiis suis naturalibus de bonis suis ... do et concedo et imperpetuum transacto tibi illam partem que tibi venit de nostro casali ... dividendo dictum casale Livadhia ... inter filios et filias suos tam legitimos

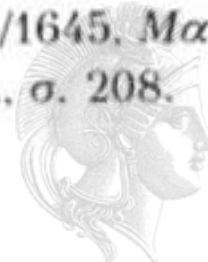
είναι αρκετά στενές, αφού οι τελευταίοι δεν φαίνεται να τους αγνοούν, μη παραλείποντας ακόμη και να τους μνημονεύσουν στις διαθήκες τους¹²².

Το μόνο που δεν εντοπίστηκε είναι η λειτουργία από μέρους των φυσικών τέχνων αδελφικών κοινωνιών. Ο κοινωνικός ρεαλισμός της εποχής μπορεί να αποδεχόταν παρόμοιες καταστάσεις, το δίκαιο όμως έθετε κάποιια όρια, η υπέρβαση των οποίων δεν ήταν πάντοτε δυνατή.

Η έρευνα αυτή είχε ως βασικό στόχο την αποτύπωση των διαφορετικών μορφών που μπορούσαν να πάρουν οι έννομες σχέσεις μεταξύ των αδελφών στην κοινωνία της βενετικής Κρήτης. Άξονα της συγκεκριμένης έρευνας αποτέλεσε φυσικά το δίκαιο. Όμως η οικογένεια δεν συνιστά αποκλειστικά και μόνο το αποτέλεσμα νομικών διεργασιών. Οι ιστορικές συνθήκες, οι πολιτιστικές συνισταμένες, αλλά και η ίδια η κοινωνική πραγματικότητα, αποτελούν παράγοντες, που επιδρούν καταλυτικά πολλές φορές στη διαμόρφωση του οικογενειακού σχήματος. Εξάλλου οι κυρίαρχοι δεσμοί αίματος διαταράσσουν τις επιδιωκόμενες από το δίκαιο ισορροπίες, επηρεάζοντας και αλλοιώνοντας την κρατούσα εικόνα. Αυτό που φαίνεται να προέχει είναι η συντήρηση των οικογενειακών σχηματισμών μέσα στο χρόνο. Τα κοινά συμφέροντα στους διευρυμένους αυτούς πυρήνες επιβάλλουν εκ των πραγμάτων συνεργασίες. Ίσως γι' αυτόν ακριβώς το λόγο και οι διενέξεις μεταξύ των μελών τους εμπεριέχουν εξ ορισμού εκρηκτικά στοιχεία. Αναμφισβήτητα ο άνθρωπος της εποχής χρειάζεται απαραίτητα την

quam naturals ...», 1/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 133· «... Id circo ego Petrus Mudacio ... Item dimito iperpera quinquaginta Matheo filio meo naturali, si bene egerit et stare voluerit cum suprascripto Marco, filio et comissario meo. Item dimito iperpera vigintiquinque alteri filio meo naturali nomine Matheo, qui habitat in Castro Themenensis, si et idem fuerit ad voluntatem dicti Marci, filii mei et bene se portaverit ...», 21/3/1325, *not.* *Andreas de Bello Amore*, McKee, Wills κτλ. αρ. 23· 6/5/1348, *not.* *Giovanni Gerardo*, McKee, Wills κτλ., αρ. 219· 9/11/1644, *Μαρίνος Αρχολέος*, αρ. 134 (σε περίληψη)· 7/12/1644, *Μαρίνος Αρχολέος*, αρ. 154 (σε περίληψη).

122.«... Idcirco ego Petrus Campani ... Et volo quod Marinus Campani, frater meus naturalis, habeat pro anima mea in vita sua et filiorum suorum masculorum suam vineam de Galipe et terram unius parii bovum de ipso loco ...», 31/5/1348, *not.* *Giovanni Gerardo*, McKee, Wills κτλ., αρ. 222· «... Idcirco ego Petrus de Grimaldo quondam ser Iohannis ... Item dimitto Georgio de Grimaldo, fratri meo naturali, yperpera viginti quinque ...», 7/10/1375, *not.* *Leonardo Cavisino*, McKee, Wills κτλ., αρ. 557· «... ἐγὼ Ντιανα Κορναροπούλα του ποταὶ εκκλαμπρότατου αφέντη Ντζουαν Φραντζέσκο Κορνάρο καβαλιέρο καὶ αρχοντισα χήρα του ποταὶ εκκλαμπροτάτου αφέντη Νικολὸ Μουδάτζο ... Αφήνο καὶ τζή αδελφίς μου τζή μπαστάρδας, τζή καιρὰ Ντζενεύρας, δουκάτα εκατο πενήντα καὶ διὸ κασέλες καρένιες καὶ τεσερα ποκάμισα απου τα ποκάμισά μου ...», 1/2/1633 (m.v. 1632), *Μαυρομάτης*, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα* κτλ. σσ. 85-90, αρ. 7· 10/12/1645, *Μαρίνος Αρχολέος*, αρ. 263 (σε περίληψη). Πρβλ. Χατζάκης, *Φυσικά Τέχνα* κτλ., σ. 208.

υποστήριξη του ευρύτερου οικογενειακού σχηματισμού για να μπορέσει να επιβιώσει. Στη διαθήκη της το 1623 η Μαθιά Μπονοπούλα, χήρα του Ντζουν Φραντζέσκο Κορνάρο, προσπαθώντας να δικαιολογήσει την εύνοια της για το νόθο γιο ενός από τα παιδιά της, αποτυπώνει με λακωνικό αλλά άριστο τρόπο την ιδιαίτερη αυτή δυναμική: «... Καὶ αφήνω του ετουνοὺ πλιότερον γιατί δεν έχη ετούτος αδελφὸ βλογητικὸν να χη το θάρος του οσάν το χουσι ταλα πεδιά του αλού μου ηγιου, μα ετούτο το φτοχὸ οσάν αποθάνο εγὸ δὲν έχη πλιὸ απο κανένα σοκόρσο ...»¹²³.

Λέξεις κλειδιά: αδελφική κοινωνία, βενετοκρατούμενη Κρήτη, διαθήκη, *fraterna societas*, νόθα τέκνα, προικοσύμφωνο, *Statuta Veneta*.

Βιβλιογραφία

1. G. Astuti, «Note sulla collegantia Veneta», *Studi di storia e diritto in onore di Arrigo Solmo*, τ. I, Milano 1941, σσ. 401-467.
2. W.F. Bakker, A. van Gemert (εκδ.), *Μανόλης Βαρούχας. Νοταριακές πράξεις. Μοναστηράκι Αμαρίου (1597 – 1613)*, Ρέθυμνο 1987.
3. Ρένα Βλαχάκη, «Η ιταλική διαθήκη της Έλενας Μουδάτσου (1534) και δεκατέσσερα σχετικά ελληνικά εξοφλητήρια έγγραφα», *Παλίμψηστον* 13 (1993), 54-93.
4. Χ. Γάσπαρης (εκδ.), *Franciscus de Cruce. Νοτάριος στον Χάνδακα, 1338-1339*, Βενετία 1999.
5. Χ. Γάσπαρης (εκδ.), *Catastici Feudorum Crete. Catasticum sexterii Dorsoduri, 1227-1418*, τ. 1, 2, Αθήνα 2004.
6. Χ. Γάσπαρης (εκδ.), *Catastici Feudorum Crete. Catasticum Chanee, 1314-1396*, Αθήνα 2008.
7. Δ. Γκόφας, «Εμπορικές επιχειρήσεις ελλήνων της Κρήτης γύρω στο 1300», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, σσ. 117-148 (= Δ. Γκόφας, *Μελέτες Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου των Συναλλαγών. Αρχαίου, Βυζαντινού, Μεταβυζαντινού*, Αθήναι 1993, σσ. 255-279).
8. Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Ι. Βλαστού, Ρούστικα 1599-1614*, Αθήνα 1990 (σε περίληψη).
9. Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Ανδρέα Καλλέργη (1635-1649)*, Αθήνα 1994 (σε περίληψη).
10. Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Μαρίνος Αρκολέος, ο τελευταίος νοτάριος της δυτικής Κρήτης. Πρωτόκολλο 1643-1646*, Ρέθυμνο 2003 (σε περίληψη).
11. Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Archivio di Stato di Venezia. Notai di Candia (b. 276). Zorzi Troilo, Rettimo, 1585, 21 Novembre-1600, 30 Disembre*, Χανιά 2006 (= *Τάλως* 14 (2006)).
12. Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Μαρίνος Αρκολέος, ο τελευταίος νοτάριος της δυτικής Κρήτης. Πρωτόκολλο 1643-1646*, Ρέθυμνο 2003 (σε περίληψη).
13. S. Carbone (ed.), *Pietro Pizolo. Notaio in Candia (1300, 1304-1305)*, τ. I, II, Venezia 1978, 1985.

123. 8/6/1623, Μαυρομάτης, Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα κτλ., σσ. 71-76, αρ. 5.

14. M. Cattapan, «Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300-1500», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 202-236.
15. M. Cattapan, «I pittori Andrea e Nicola Rizzo da Candia», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 238-282.
16. M. Chiaudano, A. Lombardo (eds) *Leonardo Marcello. Notaio in Candia (1278-1281)*, Venezia 1960.
17. Iohannes Cornelius, *Statuta Veneta, Venetiis* 1709.
18. Θ. Δετοράκης, «Κρητικά προικοσύμφωνα του 16^{ου} αιώνα», *Λοιβή*, Ηράκλειο 1994, σσ. 133-158 (= Θ. Δετοράκης, *Βενετοκρητικά Μελετήματα (1971-1994)*, Ηράκλειο 1996, σσ. 193-210).
19. Μ. Δρακάκης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς. Νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 149 [16/1-30/3 1549]*, τ. Α', Ηράκλειο 2004.
20. J. Davis, *Una famiglia veneziana e la conservazione della ricchezza. I Donà dal '500 al '900*, Roma 1980.
21. Κ. Ηλιάκης – Δάφνη Χρονάκη (εκδ.), *Πέτρος Πατσιδιώτης, Νοτάριος Καινούργιου χωριού των Καρών. Κατάστιχο (1546-1554)*, Νεάπολη 2002.
22. Κ. Ηλιάκης (εκδ.), Γ. Μαυρομάτης, Δ. Γεωργακόπουλος (επιμ.), *παπά- Ιωάννης Κατζαράς. Νοτάριος Καστελίου Φουρνής. Κατάστιχο 43 (1607-1635)*, Ηράκλειο 2008.
23. M. Ferro, *Dizionario del diritto commune e veneto*, Venezia 1843.
24. G. Fumagalli, *Il diritto di Fraterna*, Torino 1912.
25. Σ. Θεοτόκης (εκδ.), *Αποφάσεις του Μείζονος Συμβουλίου της Βενετίας, 1255-1669*, τ. Α', τχ. II, Αθήνα 1933.
26. Σ. Θεοτόκης (εκδ.), *Θεσπίσματα της Βενετικής Γερουσίας, 1281-1385*, τ. Β', τχ. II, Αθήνα 1937.
27. Μαρία Καζανάκη, «Εκκλησιαστική ξυλογλυπτική στον Χάνδακα το 17^ο αιώνα. Νοταριακά έγγραφα (1606-1642)», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), 251-283.
28. Μαρία Καζανάκη-Λάππα, «Οικογένειες ρεθύμνιων καλλιτεχνών στον Χάνδακα στα τέλη του 16^{ου} και στις αρχές του 17^{ου} αιώνα», *Της Βενετίας το Ρέθυμνο*, Βενετία 2003, σσ. 397-413.
29. Μαρία Καζανάκη-Λάππα, «Η αντιμετώπιση του θανάτου στην όψιμη κρητική αναγέννηση. Μια πρώτη προσέγγιση μέσα από διαθήκες και νοταριακά έγγραφα», *Θησαυρίσματα* 34 (2004), 117-140.
30. Σ. Κακλαμάνης, Σ. Λαμπάκης (εκδ.), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος, νοτάριος Χάνδακα (1506-1532)*, Ηράκλειο 2003.
31. Κ. Καλοκύρης, «Ιωάννης Παγωμένος. Ο βυζαντινός ζωγράφος του ιδ' αιώνα», *Κρητικά Χρονικά* 12/1 (1958), 347-367.
32. Σοφία Καλοπίση, Μαρία Κωνσταντουδάκη, Μαρία Παναγιωτίδη, «Μαρτυρίες για την εκπαίδευση των ζωγράφων στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο», *Β' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου*, Αθήνα 2000, σσ. 63-68.
33. Δ. Κισκήρας, *Η σύμβασις μαθητείας εν τη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Αθήνα 1968.
34. Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Έργα "σουλτόρων" και μουράρων, γλυπτική και αρχιτεκτονική στην Κρήτη τον 16^ο αιώνα με βάση αρχειακές πηγές», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ρέθυμνο 1995, σσ. 361-403.
35. Κ. Λαμπρινός, «Κοινωνικές και οικονομικές αντιθέσεις σε ένα χωριό της Κρητικής υπαίθρου (τέλη 16^{ου} αι.)», *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, σσ. 379-396.
36. Κ. Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη.

- Νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές (16^{ος}-17^{ος} αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), 83-142.
37. Κ. Λαμπρινός (εκδ.), *Michiel Gredenigo, νοτάριος στη δουκική καγκελλαρία του Χάνδακα. Libro 1593-1617*, Αθήνα 2010.
 38. Γεωργία-Παναγιώτα Λιμνιού, «Η διαιτησία στο κρητικό δίκαιο», *Τάλως* 8 (2000), 98-124.
 39. A. Lombardo (ed.), *Documenti della colonia veneziana di Creta. Imbreviature di Pietro Scardon (1271)*, Torino 1942.
 40. A. Lombardo (ed.), *Zaccaria de Freddo, Notaio in Candia (1352-1357)*, Venezia 1968.
 41. Χρύσα Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της Βενετοκρατίας», *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), 62-79.
 42. Χρύσα Μαλτέζου, «Το παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 214-227.
 43. Μ. Μανούσακας, «Συλλογή βενετικών εγγράφων αναφερομένων εις την εν Κρήτη συνωμοσίαν του Σήφη Βλαστού (1453-1454) και τα μετ' αυτήν», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 29 (1959), 203-272.
 44. Μ. Μανούσακας, «Η διαθήκη του Άγγελου Ακοτάντου 1436, αγνώστου Κρητικού ζωγράφου», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2 (1960-1961), 139-151.
 45. Μ. Μανούσακας, A. van Gemert, «Ανέκδοτα έγγραφα (1324-1435) για τον Κρητικό ποιητή Λεονάρδο Ντελλαπόρτα και την οικογένειά του», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 87-176.
 46. Μ. Μανούσακας, *Λεονάρδου Ντελλαπόρτα, Ποιήματα (1403/ 1411)*, Αθήνα 1995.
 47. Τόνια Μαρμαρέλη, Μ. Δρακάκης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 149, τ. Β' [1/4-28/6 1549]*, Ηράκλειο 2005.
 48. Γ. Μαυρομάτης, «Ελληνικά έγγραφα (δωρητήριο και διαθήκες) της μητέρας της κόρης και της εγγονής του Βιτσέντζου Ιακ. Κορνάρου», *Θησαυρίσματα* 16 (1979), 206-254.
 49. Γ. Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα για τους Κορνάρους της Σητείας και του Χάνδακα (Διαθήκες των μελών του Ιακώβου Κορνάρου)*, Αθήνα 1986.
 50. Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Ιωάννης Ολόκαλος, νοτάριος Ιεραπέτρας. Κατάστιχο 1496-1543*, Βενετία 1994.
 51. Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 148, τ. Β' [2/3-31/8 1538]*, Ηράκλειο 2006.
 52. Sally McKee, «Households in Fourteenth Century Venetian Crete», *Speculum* 70 (1995), 53-65.
 53. Sally McKee (ed.), *Wills from Late Medieval Venetian Crete (1312-1420)*, 3 τόμοι, Washington 1998.
 54. Κ. Μέρτζιος, «Κρητικά συμβόλαια των χρόνων της Ενετοκρατίας», *Κρητικά Χρονικά* 19 (1965), 111-145.
 55. Κ. Μέρτζιος, «Σταχυολογήματα από τα κατάστιχα του νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρά (1538-1578)», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), 228-308.
 56. Κ. Μέρτζιος, «Βιτζέντζος Κορνάρος, Ερωτόκριτος», *Κρητικά Χρονικά* 18 (1964), 142-244.
 57. Giustiniana Miliardi O'Riordan, «La collegantia veneziana, elementi di diritto bizantino», *Byzantinische Forschungen* 17 (1991), 25-30.
 58. R. Morozzo Della Rocca (ed.), *Benvenuto de Brixano, Notaio in Candia (1301-1302)*, Venezia 1950.

59. Κατερίνα Μπαντιά, «Συμφωνητικά γάμου και προικοσύμφωνα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητική Εστία* 4 (1991-1993), 139-160.
60. Ν. Παναγιωτάκης, «Μαρτυρίες για τον Κρητικό μουσικοσυνθέτη Φραγκίσκο Λεονταρίτη και για τη μουσική στην Κρήτη τους δύο τελευταίους αιώνες της βενετοκρατίας», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), 192-254.
61. Ν. Παναγιωτάκης, *Φραγκίσκος Λεονταρίτης, Κρητικός Μουσικοσυνθέτης του δεκάτου έκτου αιώνα. Μαρτυρίες από τη ζωή και το έργο του*, Βενετία 1990.
62. Ελευθερία Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου, τ. II. Οικογενειακό δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1997.
63. Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Αθήναι 1963.
64. Paola Ratti Vidulich (ed.), *Duca di Candia, Bandi (1313-1329)*, Venezia 1965.
65. Elizabeth Santschi, «Contrats de travail et d'apprentissage en Crète vénitienne au XIVe siècle d'après quelques notaires», *Revue Suisse d'Histoire* 19 (1969), 34-74.
66. Elizabeth Santschi (ed.), *Régestes des arrêts civilis et des mémoriaux (1363-1399) des archives du Duc de Crète*, Venice 1976 (σε περίληψη).
67. Β. Σιακωτός, «Οι οικογενειακές σχέσεις στην Ιεράπετρα μέσα από τα συμβολαιογραφικά κατάστιχα του 16^{ου} αιώνα», *Αμάλθεια* 35 (2004), 49-72.
68. Σ. Σπανάκης, *Πόλεις και Χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων, τ. Α', Ηράκλειο Κρήτης* 1993.
69. A. Stahl (ed.), *The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella: Venetian Notaries in Fourteenth-Century Crete*, Dumbarton Oaks 2000.
70. Ελένη Τσουραπά, «Βενετοί αξιωματούχοι στην Κρήτη: από τη δημόσια στην καθημερινή ζωή (16^{ος}-17^{ος} αι.)», *Θησαυρίσματα* 36 (2006), 197-244.
71. Μ. Φώσκολος, «Κώδικας του εκκλησιαστικού δικαστηρίου της Λατινικής Αρχιεπισκοπής Κρήτης (1598-1609)», *Αριάδνη* 3 (1985), 153-178.
72. Ι. Χατζάκης, «"Φυσικά τέκνα" στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Αρχειακές μαρτυρίες και νομικές προεκτάσεις ενός κοινωνικού φαινομένου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 38 (2004), 181-219.
73. Ι. Χατζάκης, «Η πατρική εξουσία στο δικαϊκό περιβάλλον της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Νομική διάσταση και εξελικτική πορεία ενός θεσμού», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 39 (2005), 143-209.
74. Ι. Χατζάκης, «Υιοθετημένα και "αναθρεπτά" παιδιά. Ο νομικός θεσμός και η πρακτική του εφαρμογή στην κοινωνία της βενετικής Κρήτης», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 42 (2010), 147-180.
75. A. Vincent, «Ο ποιητής του Φορτουνάτου. Ανέκδοτα έγγραφα για τον Μάρκο Αντώνιο Φώσκολο», *Θησαυρίσματα* 4 (1967), 53-85.
76. G. Zordan, «I vari aspetti della comunione familiare di beni, nella Venezia dei secoli XI-XII», *Studi Veneziani* 8 (1966), 127-194.

RIASSUNTO

I. CHATZAKIS: *Rapporti legali tra fratelli nella Creta Veneziana*

Durante i più di 400 anni di dominazione veneziana, nel contesto giuridico di Creta è avvenuto l'incontro fra la tradizione bizantina della popolazione locale e la realtà giuridica dei conquistatori. Una tale compresenza ha portato alla creazione di un modello di famiglia comune, nel quale è ovviamente difficile determinare il peso di ognuna delle due parti. In questo ambito, le occasioni di collaborazione tra il padre e i suoi discendenti sono maggiori di quelle che avvengono ordinariamente. Questo fatto costituisce, fino a un certo punto, anche la causa delle strette e lecite relazioni intercorrenti tra i fratelli dopo la morte del padre – capofamiglia. Così, un complesso di beni comuni, una proprietà indivisa di beni patrimoniali e, naturalmente, un insieme di interessi ad essi implicati sono alcuni degli elementi chiave che costituiscono il fondamento delle relazioni in questione. Naturalmente, molti dei legami che si sviluppano all'interno di una famiglia si muovono strettamente a un livello emotivo e sono indifferenti al diritto. Solo una piccola percentuale di queste relazioni riesce ad ottenere un'espressione legale. Per esempio, la regola per i bambini più piccoli di venire accuditi dai fratelli più grandi può, alcune volte, oltrepassare i limiti di un mero obbligo morale, arrivando ad acquisire un valore legale.

La migliore espressione dei rapporti summenzionati è costituita dalla “fraterna societas” o, cioè, dalla legge di conservazione del patrimonio familiare da parte dei fratelli. Quest'istituzione venne trasferita da Venezia all'isola di Creta, dove conobbe una particolare diffusione a tutti i livelli sociali, assicurando potere politico ed economico ai circoli della nobiltà e alla crescente classe mercantile, ma costituendo, allo stesso tempo, per le famiglie contadine, motivo di un'unione di forze per coltivare più efficientemente la terra. Certamente una tale istituzione conteneva, per definizione, elementi di conflitto che portavano i fratelli alla dissoluzione della „societas“ e alla ripartizione dei beni, che avveniva sia con l'intervento di arbitri, sia per l'intermediazione della giustizia.

Parole chiave: fraterna societas, Creta veneziana, figli illegittimi, contratto di matrimonio, Statuta Veneta.